

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА
ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВТВА

ПУЙДА РОМАН БОГДАНОВИЧ

УДК 94:324(477) «1965/1985»

**ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР У
ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1960-Х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИ 1980-Х РР.:
РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Львів 2021

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Науковий консультант:

доктор історичних наук, доцент
ЧМЕЛИК Роман Петрович,
Комунальний заклад
Львівської обласної ради
«Львівський історичний музей», директор.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор
ДАВИДЮК Руслана Петрівна,
Рівненський державний гуманітарний
університет, професор кафедри історії України;

доктор історичних наук, професор
ІЛЬНИЦЬКИЙ Василь Іванович,
Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка,
завідувач кафедри історії України;

доктор історичних наук, доцент
СТАРКА Володимир Васильович,
Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка,
доцент кафедри історії України,
археології та спеціальних галузей
історичних наук.

Захист відбудеться 22 вересня 2021 р. о 12:00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 35.222.01 в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Інституті народознавства НАН України за адресою: 79026, м. Львів, вул. Козельницька, 4.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (79026, м. Львів, вул. Козельницька, 4).

Автореферат розісланий 20 серпня 2021 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

В.М. Конопка

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Розвал Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) як і загалом тоталітарної системи на просторі Центрально-східної Європи (1991 р.), демократичні перетворення останніх десятиліть в Українській державі супроводжувалися відновленням релігійної свободи, трансформацією державно-церковних відносин, розбудовою мережі церковно-релігійних інституцій. У цьому контексті значне зацікавлення сучасних істориків, релігієзнавців викликають церковно-релігійні процеси на українських землях у другій половині ХХ ст., адже прискіпливе вивчення негативного для переважної більшості конфесій досвіду державно-церковних взаємин тоталітарного періоду унеможливить повторення подібних прецедентів, сприятиме підвищенню культури міжрелігійних / міжконфесійних відносин в Україні.

У Радянській державі релігія трактувалася як «пережиток минулого». Зважаючи на цей чинник, значні політико-ідеологічні зусилля державно-партійні органи влади спрямовували на боротьбу з релігійністю населення, особливо у західноукраїнському регіоні. Репресії, гоніння та переслідування активних віруючих та духовенства державно-партійними органами влади, толерування атеїстичного світогляду та т. зв. «радянської обрядовості», руйнування культових споруд – реалії Українській РСР 60-х – 80-х рр. ХХ ст. Подолання негативних наслідків радянської системи з її ідеологією атеїзму – актуальне завдання сучасної історичної науки.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в рамках науково-дослідної роботи відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України «Міжнаціональні відносини в Україні ХІХ – початку ХХІ ст. Західні землі» (державний реєстраційний номер 0109U004083).

Мета дисертаційного дослідження полягає у комплексному, системному аналізі особливостей церковно-релігійних процесів у західних областях Української РСР у контексті суспільно-політичних, соціокультурних процесів другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. Її реалізація вимагає розв'язання таких дослідницьких завдань:

- охарактеризувати історіографію досліджуваної теми, її джерельну базу, теоретико-методологічні засади дослідження;
- визначити політико-правовий статус церков та спільнот в Українській РСР у 60-х – 80-х рр. ХХ ст.;
- показати географію поширення релігійних громад православного, католицького, протестантського напрямів у західноукраїнському регіоні у розрізі областей;
- з'ясувати кількісний склад, соціально-демографічні характеристики релігійних громад церков та спільнот, які функціонували у західних областях Української РСР;

– розкрити механізми протидії партійно-державного апарату поширенню впливу релігії на населення Галичини, Волині, Буковини та Закарпаття;

– у регіональному контексті встановити дієвість атеїстичної пропаганди державно-партійних органів влади;

– на конкретних прикладах локальної історії дослідити участь віруючих у богослужіннях та відзначенні релігійних свят, простежити роль релігійних обрядів життєвого циклу в житті мешканців України.

Об'єкт дослідження – церкви, спільноти, релігійні громади та групи, які функціонували в західних областях Української РСР у 60-х – 80-х рр. ХХ ст.

Предмет дослідження – церковно-релігійні процеси, діяльність підпільного духовенства, пресвітерів та віруючих, релігійне життя населення, буденна (повсякденна) релігійна свідомість вірян та їхня релігійна поведінка.

Методологічну основу праці становлять принципи історизму, системності та об'єктивності в підході до висвітлення подій минулого на основі комплексного вивчення джерел і наукової літератури. При вирішенні поставлених завдань використано загальнонаукові (систематизації, типологізації, ретроспекції), спеціально-історичні (проблемно-хронологічний, історично-порівняльний, критично-аналітичний, біографічний) методи.

Хронологічні межі дослідження охоплюють середину 1960-х – першу половину 1980-х рр. Нижня межа визначається приходом на посаду першого секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва, що привело до посилення атеїстичної пропаганди радянськими органами влади; верхня – зміною політичного курсу в СРСР, що сприяло докорінній трансформації державно-церковних відносин. Інколи автор виходив за визначені хронологічні рамки, розглядаючи особливості церковно-релігійних процесів більш раннього / пізнього періодів.

Територіальні рамки дослідження охоплюють територію західних областей Української РСР означеного періоду. Вихід за окреслені межі робиться для того, щоб порівняти релігійне життя населення західноукраїнського регіону й інших теренів УРСР.

Практичне значення результатів дисертаційної роботи полягає в тому, що викладений фактичний матеріал, теоретичні положення і висновки можуть бути використані при написанні узагальнюючих наукових праць з новітньої історії України, при підготовці навчально-методичних посібників, начальних програм і спеціальних курсів. Узагальнення історичного досвіду діяльності церковно-релігійних структур другої половини 60-х – першої половини 80-х рр. буде корисним вищим та місцевим інституціям державної влади для вдосконалення державної політики у церковно-релігійній сфері, збереження міжконфесійної толерантності, забезпечення реалізації Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації».

Наукова новизна одержаних результатів полягає у комплексному дослідженні церковно-релігійних процесів у західних областях УРСР у середині 1960-х – першій половині 1980-х рр. До наукового обігу залучено

значну кількість раніше неопублікованих архівних матеріалів та публікацій тогочасних періодичних видань.

Уперше:

- комплексно досліджено політику радянських органів влади щодо церков і спільнот західноукраїнського регіону у регіональному розрізі, показано її антирелігійний, репресивний характер;
- подано комплексні характеристики релігійної мережі в кожній із західних областей Української РСР, визначено причини її зміни, простежено динаміку кількісного складу вірян;
- спростовано низку міфів, витворених радянською пропагандою про встановлення «масового атеїзму» в західноукраїнському регіоні.

Удосконалено:

- бачення особистої мотивації дій духовенства, пресвітерів і віруючих в умовах репресій радянської влади другої половини ХХ ст.;
- окремі фрагменти життєпису підпільного греко-католицького, православного духовенства, пресвітерів протестантських церков і спільнот.

Отримали подальший розвиток:

- проблема діяльності богословських навчальних закладів у другій половині ХХ ст.;
- характеристика богослужбової та науково-богословської видавничої діяльності православної, унійної та протестантських церков;
- положення про відповідальність Компартії України за розгортання масштабного міжконфесійного конфлікту в західних областях України у другій половині 1980-х рр.

Апробація результатів наукового дослідження. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, виступах на всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях: Всеукраїнській науково-практичній конференції Міжнародній науково-практичній конференції «Вплив суспільних наук на процес розвитку суспільства: можливе та реальне» (Київ, 2013); Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки ХХІ ст.: перспективні та пріоритетні напрями досліджень» (Дніпропетровськ, 2013); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (Дніпропетровськ, 2014); Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки: історія, сучасність, майбутнє» (Київ, 2013); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Етнополітичні та етнокультурні процеси Карпатського єврорегіону» (Мукачеве, 2014); Міжнародній науковій конференції «Україна – Польща – Європейський Союз» (Львів-Ольштин-Остроленка, 2014); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні проблеми світового співтовариства та роль суспільних наук у забезпеченні його розвитку» (Одеса, 2015); Міжнародній науково-практичній конференції «Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень» (Херсон, 2015); Міжнародній науково-практичній

конференції «Наукова дискусія: питання соціології, політології, філософії та історії» (Одеса, 2015); VI наукових читаннях імені академіка Я.Д. Ісаєвича (Львів, 2016); International scientific-practical conference «Actual Questions and problems of development of social sciences» (Kielce, 2016); Міжнародній науково-практичній конференції «Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень» (Херсон, 2016); Міжнародній науковій конференції «Gnieznienskie studia europejskie» (Poznan-Gniezno, 2016); Всеукраїнська конференції молодих вчених «Духовні витoki українського суспільства» (Дніпро, 2016); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах» (Дніпро, 2016); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Україна у світовому історичному просторі» (Маріуполь, 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Пріоритетні напрямки розвитку суспільних наук ХХІ століття» (Херсон, 2016); Всеукраїнській науковій конференції «Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій» (Дніпро, 2017); Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки: проблеми та досягнення сучасних наукових досліджень» (Одеса, 2017); Всеукраїнській науковій конференції «Освіта національних меншин в Україні: історичні традиції, правові засади, сучасні виклики (ХХ – початок ХХІ століть)» (Львів, 2018); Міжнародній науково-практичній конференції «Science Max V» (Краматорськ, 2018); International scientific conference «Science of the future» (Morrisville, 2018); International scientific conference «The overall development of the modern world» (Philadelphia, 2018); Всеукраїнській науковій конференції «Національна ідея, державність, соборність: до 150-річчя «Просвіти»» (Львів, 2018); Всеукраїнській науковій конференції «Проблеми дослідження українського визвольного руху ХХ століття» (Львів, 2019); Всеукраїнській науковій конференції «Український визвольний рух (перша половина ХХ ст.): краєзнавчі контексти» (Дрогобич, 2019).

Публікації. Основні концептуальні положення та висновки дисертаційного дослідження викладено у монографії, 2 розділах у колективних монографіях (опубліковані в Україні та за кордоном), 6 закордонних статтях, 21 науковій статті, яка опублікована у фахових виданнях, а також збірниках наукових праць, які індексуються у міжнародних наукометричних базах даних, 8 статтях, які додатково відображають результати дисертаційної роботи.

Структура та обсяг дисертації зумовлені її метою та науковими завданнями. Робота складається зі вступу, 5 розділів, висновків, списку використаних джерел (502 найменування). Обсяг основного тексту дослідження становить 367 сторінок. Загальний обсяг дисертації – 418 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми, окреслено мету та завдання, предмет і об'єкт дослідження, визначено хронологічні й територіальні рамки, розкрито наукову новизну, практичне значення, засвідчено апробацію результатів та структуру дослідження.

У першому розділі **«Історіографія та джерельна база»** узагальнено огляд джерел визначено та стан наукового дослідження дисертаційної теми.

У підрозділі 1.1. *«Історіографія проблеми»* визначено здобутки української та закордонної історіографії у висвітленні проблеми церковно-релігійних процесів в УРСР у період розвинутого соціалізму.

Церковно-релігійні процеси другій половині 60-х – першій половині 80-х рр. ХХ ст. у західноукраїнському регіоні – малодосліджена проблема сучасної української і, тим більше, зарубіжної історіографії. Історіографію проблеми поділяємо на дві групи: 1. Наукові / псевдонаукові студії, що побачили світ у радянський період; 2. Сучасна українська, закордонна та діаспорна історіографії.

Радянська історіографія (*перша група*) доволі одноманітно висвітлювала процеси, пов'язані із становищем релігійних громад в УРСР. – упродовж 1960 – 1991 рр. науковцями підготовлено серію псевдонаукових книг, які, на сьогодні, зважаючи на комуністичну, антирелігійну риторіку, втратили наукову і суспільну значущість. Аналізуючи радянську історіографію, вказуємо дві загальні етапи наукових досліджень: 1. Кінець 1960-х – перша половина 1980-х рр. – період наукового обґрунтування необхідності поступового «наступу на релігію» (з'явилися дослідження, які характеризувалися відносним об'єктивізмом у дослідженні РПЦ, УГКЦ, протестантських церков і спільнот; 2. Друга половина 1980-х – початок 1990-х рр.. – період розвитку плюралістичного та демократичного ставлення науковців до релігійної проблематики загалом (і окремих конфесій зокрема), що заклав методологічні основи розвитку сучасної вітчизняної історіографії.

Упродовж першого етапу побачили світ низка узагальнюючих робіт антирелігійного змісту, основна мета яких – продемонструвати шкідливість релігії як для людини особисто так і для суспільства загалом. Завдяки таким виданням формувалася негативна громадська думка про віруючих-протестантів, греко-католиків, пропагувалося безбожництво. Упродовж 1960-х – 1970-х рр. публікації з дотичних проблем щодо діяльності протестантських громад в Україні систематично друкували на сторінках наукових журналів «Наука и религия», «Людина і світ», «Войовничий атеїст» і «Вопросы философии».

Велике значення для розкриття повноцінної картини взаємовідносин держави й церкви мають узагальнюючі, академічні дослідження історичного та релігієзнавчого характеру з яскраво вираженим атеїстичним підтекстом («История и теория атеизма», «История свободомыслия и атеизма в Европе», «О некоторых особенностях современной религиозной идеологии», «Основы

научного атеїзму», «Религиозное приспособленчество и атеистическое воспитание» та ін.). На жаль, в окреслених роботах не спостерігаємо фактичного матеріалу, який би стосувався західноукраїнського регіону.

Уже в 1970-х рр. загальна кількість наукових видань антирелігійного змісту значно зросла, а питома частка демагогічних пропагандистсько-публіцистичних праць скоротилася. Низка дослідників (М. Голодний, А. Іванов, П. Лобазов, В. Ключков, З. Корчевата П. Яшин, О. Москаленко, І. Розенбаум) тенденційно, доволі упереджено проілюстрували політику державно-партійних органів влади щодо релігійних громад в СРСР, показували переваги атеїстичного світогляду. З'являються псевдонаукові праці, які присвячувалися певним Церквам та спільнотам. Зокрема, критичне ставлення до діяльності «релігійного сектантства» у вигляді ЄХБ спостерігаємо в працях Б. Антонова, В. Арестова, А. Белова й О. Шилкіна, І. Бражника, Є. Дороша, В. Коніка, П. Косухи, Ю. Поліщука, П. Степанова та ін. Значну увагу радянські учені приділяли проблемі нищівної критици УГКЦ.

Початок політики гласності, перебудови та демократизації в СРСР після приходу до влади Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова (1985 р.) давав певні надії віруючим на трансформацію державно-церковних відносин, руйнування численних міфів витворених радянською пропагандою у післявоєнний період. У 1985 – 1991 рр. увагу релігієзнавців було зосереджено здебільшого на вивченні православ'я та греко-католицизму, натомість протестантські конфесії досліджували В. Мельник, В. Горський, В. Єленський, Є. Філімонов, П. Яроцький, Л. Мітрохін, А. Колодний та ін.

У другій половині 1980-х рр. побачили світ праці М. Бабія, О. Барменкова, І. Бражника, які деталізували радянське законодавство про релігійні культу та вказували на специфіку державно-церковних відносин. Також з'явилися видання з широким спектром точок зору щодо ролі релігії в суспільстві (наукові студії В. Єленського, В. Лешана, І. Меркатуна, Л. Мітрохіна, М. Одінцова, О. Огневої та О. Уткіна, К. Харчева та І. Ачільдієва, О. Нежного та ін.). Окремі роботи присвячувалися певним церквам та спільнотам (О. Антонов, І. Бражник, О. Владіміров і О. Соломка, О. Ісаєнко, Л. Лєров, І. Малахова та ін.).

Заслужують на увагу також колективні монографії «Верующий в условиях перестройки (динамика духовно-нравственных ориентаций)», «Протестантизм в современном мире», «Современная религиозность: состояние, тенденции, пути преодоления», «Современный протестантизм», «Современное религиозное сектантство: динамика, процессы, тенденции» та ін., а також збірник статей «На пути к свободе совести» (Москва, 1989).

Таким чином, релігієзнавчі дослідження першої групи поєднують упередженість, неприховану заідеологізованість, відверта атеїстична спрямованість. Незважаючи на незаперечні факти боротьби органів влади з релігією та церквою, переслідувань духовенства й віруючих, вони в своїх працях намагалися виправдати таку політику, виступаючи по суті її апологетами. Перед радянськими істориками-релігієзнавцями в процесі

дослідження духовного життя: по-перше, закритість і недоступність більшості архівних матеріалів; по-друге, неможливість публікації правдивих свідчень і досліджень. Усе це вплинуло на історичні та релігієзнавчі праці радянських авторів.

Одними з перших спроб осмислення державно-церковних взаємин в Україні на різних етапах радянської історії стали наукові розвідки В. Єленського. Досліджувані у роботі проблеми аналізуються О. Бажаном та Ю. Данилюком у дослідженні «Випробування вірою: боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-х рр.» (Київ, 2000). Державно-церковні відносини у період розвинутого соціалізму фрагментарно охарактеризовані у фундаментальних працях В. Барана, В. Даниленка, П. Бондарчука, А. Колодного, П. Яроцького, Ю. Бабінова. Фактично в кожній узагальнюючій праці розглядаються питання ставлення радянської держави до церков та спільнот крізь призму значно ширших тематичних ніш. В. Войналович зосередив увагу на партійно-державній політиці щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 – 1960-х років. Чимало цінної інформації почерпнуто із багатотомних праць, серед яких – «Історія релігії в Україні» (за редакцією А. Колодного та П. Яроцького).

Помітним явищем сучасної вітчизняної історіографії стали регіональні наукові роботи, завдяки яким відкрилися можливості виявити особливості релігійної політики партійно-державних структур на місцях, проаналізувати специфіку її практичної реалізації та на основі цього узагальнити картину державно-церковних відносин у радянський період. Специфіку здійснення політики радянської влади у сфері релігії в першій половині 1960-х років на Івано-Франківщині показав І. Андрухів, на Тернопільщині – Я. Стоцький, на Буковині – В. Боднар, на Волині – І. Панчук та ін. Наукові студії В. Ільницького, П. Панченка, Р. Давидюк, І. Меркатуна, А. Овсяницького, В. Старки висвітлюють окремі аспекти державно-церковних відносин в УРСР у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр. Науковці вказують на незворотність атеїстичної кампанії, невідворотність репресій щодо активних віруючих УГКЦ, незареєстрованих церков і спільнот.

Важливо наголосити на здобутках української історіографії у вивченні діяльності кожної з конфесій, які функціонували у західноукраїнських областях. Чимало досліджень українських учених присвячено УГКЦ. У руслі вищезазначеного значне зацікавлення викликає монографія В. Марчука «Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в духовному житті України ХХ ст.» (Івано-Франківськ, 2004), дослідження В. Пашенка, роботи Я. Глистюка та О. Турія «Греко-католицьке чернецтво в релігійному житті України (1939 – 2001)» (Львів, 2001) та ін. вчених. В окреслених працях подано окремі факти з життя вірних та підпільного духовенства УГКЦ. Важливими для дисертаційної роботи стали праці О. Турія, О. Киричук, С. Гуркіної, В. Субботіна, П. Шкраб'юка, Т. Бублика та ін.

У період незалежності України проблема державної політики СРСР щодо протестантів у повоєнний період належить до малодосліджених. Окремі

її аспекти розглядали О. Бажан, В. Єленський, А. Колодний, В. Любашенко, В. П. Яроцький та ін. Значне зацікавлення викликають роботи Л. Мітрохіна, П. Панченка, М. Рибачука, С. Здіорука, Д. Норта, В. Барана, С. Савінського, Т. Грушової. Проблемами державно-церковних відносин, свободи совісті в СРСР, історії релігійної опозиції займаються О. Уткін, В. Яценко, Б. Яськів, В. Войналович, Є. Кардаш, Ю. Вільховий, О. Назаркіна. Варто також виокремити працю «Пізній протестантизм в Україні» (Київ, 2007 р.).

Наголосимо на значному науковому доробку П. Бондарчука. У монографії «Релігійність населення України у 40–80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості тенденції змін» (Київ, 2009 р.) досліджено проблеми релігійності населення України впродовж 1940–х до середини 1980–х років. Дослідник розглядає релігійну політику радянської влади, внутрішньоконфесійне життя релігійних об'єднань, соціально-демографічні характеристики віруючих тощо. Основна увага приділяється розгляду релігійної свідомості та релігійної поведінки пересічних віруючих. На жаль, у науковій праці західноукраїнському регіону приділяється надзвичайно мало уваги, навіть попри факт високої релігійності місцевого населення.

Важливо виокремити також певні напрями в дослідженні українського протестантизму. Зокрема чимало праць присвячено ЄХБ. Науковий підхід до дослідження діяльності віруючих громад ЄХБ знаходимо в публікаціях Ф. Гаркавенка, А. Єришева, М. Злобіна, В. Калугіна, О. Клібанова, П. Косухи, Л. Мітрохіна, І. Москвітїна, В. Подоляка, Р. Приходька, В. Танчера, Ф. Федоренка, Е. Філімонова, О. Чанишева. Певне відображення історії церкви ЄХБ спостерігаємо в академічних виданнях «Академічне релігієзнавство», «Історія релігій в Україні».

Базовим дослідженням історії свідків Єгови в Україні можна вважати багатотомне видання «Історія релігії в Україні» (у 10-ти т.), зокрема шостий том під редакцією П. Яроцького, присвячений течіям пізнього протестантизму. У науковій праці аналізується правове становище свідків Єгови та внутрішньоцерковні процеси протягом різних історичних періодів. У період незалежності також опубліковано низку статей у наукових журналах релігієзнавчого та історичного характеру, які, однак, практично не відображають підпільну діяльність релігійних громад свідків Єгови у західноукраїнських областях.

Надзвичайно важливим внеском у дослідження й узагальнення історії виникнення та розвитку течій АСД стали наукові дослідження В. Любашенко. Визначне місце у доробку авторки посідає монографія «Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій». Найсистемніше історія Церкви АСД в Україні відображена у публікаціях адвентистських авторів. Серед них варто виділити насамперед монографії М. Жукалюка, які узагальнюють величезний фактичний матеріал, у т. ч. цінні спогади. Велике пізнавальне значення мають монографії Д. Юнака та О. Опаріна.

Атеїстична пропаганда в СРСР, становище релігійних громад РПЦ, переслідування віруючих інших конфесій в історичній ретроспективі частково

охарактеризовано у працях Д. Ранса, Р. Рояла, Г. Штеле, о. А. Венгера, Е. Вінтера, К. Лейна, М. Тамборри, М. Хейварда, В. Глетчера. Незважаючи на те, що церковно-релігійна тематика традиційно не належить до улюблених тем діаспорних науковців, українські вчені за кордоном також фрагментарно зверталися до в УРСР. З-поміж публікацій, які побачили світ на Заході, заслуговують на увагу численні роботи Б. Боцюрківа, Р. Сольчаника, І. Гватя: О. Геруса; В. Маркуся; В. Стойка; А. Турчина та ін.

У підрозділі 1.2. «*Джерельна база дослідження*» розглянуто першоджерела дисертації.

Дослідження теми дисертаційної роботи неможливе без залучення комплексу джерельних матеріалів, які для зручності поділяємо на декілька груп: 1. Документи радянсько-партійних органів влади; 2. Документація навколоцерковних організацій; 3. Мемуарна література; 4. Періодична преса.

Основну джерельну базу дослідження становлять документи, які зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центральному державному архіві вищих органів влади (ЦДАВО України), Державних архівах Львівської, Івано-Франківської, Волинської, Закарпатської, Чернівецької областей (ДАЛО, ДАІФО, ДАВО, ДАЗО, ДАЧО відповідно) (*перша група документів*). Сюди відносяться постанови політбюро ЦК КПРС та КПУ і їх секретаріатів та матеріали до них, стенограми виступів партійних керівників, записки, довідки, інформації, листи, телеграми відділів, звіти обкомів партії та облвиконкомів, повідомлення КДБ, прокуратури УРСР тощо що стосуються церковно-релігійної сфери.

На особливу увагу заслуговують протоколи засідань бюро обкому, міськкому, райкомів, протоколи їх пленумів, нарад, конференцій та інших компартійних форумів. Значний інтерес викликали матеріали засідань загального та політичного відділів, ідеологічних комісій, комітетів партійного контролю та контрольної комісії, міських політичних клубів, квартальні плани основних заходів компартійних підрозділів різних рівнів, інформації та листування між ними, статистичні звіти про склад партійних організацій та їх фінансові бюджети.

Архівосховища ЦДАВО України, ДАЛО, ДАІФО, ДАЧО, ДАЗО, ДАВО, містять численні постанови, резолюції, довідки, повідомлення, плани заходів, критичні зауваження, звіти, переписку, інформаційні матеріали, персональні справи тощо. У дисертаційній роботі також використані листи, заяви та скарги громадян, документи роботи відділів зв'язків з радами, звернення громадських організацій до партійних органів, довідки про підсумки проведення звітно-виборних зборів у міському та районних партійних комітетах тощо. Істотним джерелом стали протоколи засідань партійних комітетів адміністративних, промислових, сільськогосподарських підприємств, освітніх, культурних, профспілкових установ.

Вагомого значення для нашого дослідження набувають архівні документи з фондів уповноважених західноукраїнських областей (організаційні документи, розпорядча документація, поточна переписка,

планова документація, облікова інформація). Специфікою фондів уповноважених є те, що всі документи мають два джерела походження: матеріали, створені Радами, іншими державними органами та структурами, і матеріали, складені релігійними організаціями. Розпорядчі документи, на основі яких реалізовувалась управлінська діяльність релігійними організаціями, містили інструкції, рекомендації, вказівки з організації внутрішнього життя. Документи ж розпорядчого характеру, які надходили з керівних релігійних центрів (РПЦ, ВР ЄХБ, єпархіального управляючого, благочинних, старших пресвітерів), стосувалися внутрішньо-громадського облаштування церковного життя та роботи з віруючими. Окрім того, масив документів від релігійних очільників держави, республіки, регіону стосувався того, як необхідно поводитися з уповноваженими.

Значний масив документів стосується зареєстрованих громад, насамперед РПЦ та ВР ЄХБ. Це, зокрема, реєстраційні справи: клопотання віруючих, список засновників релігійної організації, членів церковної ради та ревізійної комісії, анкети настоятелів парафій, пресвітерів, дияконів; копії довідок про реєстрацію громади, її виконавчого органу та служителів культу, примірник договору про передачу парафії церковної споруди чи копія договору про оренду приміщення для молитовних зборів, акти про технічні можливості приміщень для культових цілей, примірник опису переданого парафії/громаді культового майна, аж до найменших дрібниць. Реєстрації піддавались абсолютно усі служителі культу зареєстрованих громад.

Серед матеріалів першої групи заслуговують на увагу матеріали офіційного діловодства: звіти перших секретарів обкомів партії про виконання постанов ЦК КПРС та ЦК КПУ у церковно-релігійній сфері, різноманітні доповідні записки уповноважених Ради у справах релігій при Раді міністрів СРСР у Львівській, Волинській, Чернівецькій, Івано-Франківській, Тернопільській, Закарпатській областях про результати ідеологічної роботи з населенням, стан суспільно-політичної ситуації, резолюції з'їздів, Пленумів обкомів партії, постанови партійних комітетів різного рівня). Особливу увагу у дисертаційній роботі звернено на архівні документи Інституту суспільних наук АН УРСР.

Друга група джерел (документація церков та навколо церковних організацій) виникла в результаті діяльності релігійних організацій, РПЦ, УГКЦ, протестантських церков і спільнот (посланья, звернення, листи церковних ієрархів, документи про діяльність єпархій, окремих релігійних громад, богословських шкіл, благодійних та культурно-просвітницьких організацій). Це одне з основних першоджерел дослідження. Матеріали протестантських об'єднань, зокрема релігійних громад і груп, які підтримували діяльність РЦ ЄХБ, активно збирали такі організації, як радіостанція «Вільна Європа» / «Свобода» (м. Мюнхен, ФРН) та Британський центр вивчення релігій й комунізму (Кестон-коледж, а нині Інститут Кестон, м. Оксфорд, Велика Британія). Сьогодні закордонні колекції є найповнішими недержавними

архівосховищами з історії українського протестантизму, співпраці релігійних діячів з атеїстичною державою.

Окрему групу джерел становлять мемуарні праці відомих громадсько-політичних та церковних діячів (*третьа група джерел*). У руслі досліджуваної теми значне зацікавлення викликають спогади голови комітету захисту УКЦ, багаторічного дисидента та політв'язня І. Геля. о. Віталій Дудкевич визнав важливе значення мирян у період перебування УГКЦ у катакомбах. Чимало цікавих праць з мемуарним відтінком підготовлено віруючими свідків Єгови, АСД. Серед таких публікацій потрібно відзначити книгу О. Голька «Свідки Єгови – сибірський маршрут», а також численні дослідження М. Жакуляка.

У роботі використано інтерв'ю з безпосередніми учасниками подій, які у 90-х рр. ХХ ст. були записані науковими співробітниками Інституту історії Церкви УКУ. На основі розповідей очевидців подій можемо прослідкувати особливості церковно-релігійної ситуації у кожній із західноукраїнських областей; релігійні настрої місцевого населення; динаміку зменшення / зростання чисельності релігійних громад; характер відносин священнослужителів із державно-партійними органами, а також відносини між віруючими різних конфесій; світоглядну еволюцію чиновників різних рангів у ставленні до ГКЦ.

Не менш важлива складова джерельної бази дослідження – періодична преса (*четверта група джерел*). У дисертації використано друковані органи центральних, республіканських і місцевих органів Компартії, адже важливе місце в атеїстичному вихованні населення партчиновниками відводилося ЗМІ. Особливе місце серед друкованих ЗМІ в антирелігійній пропаганді відводилося часопису «Людина і світ».

У 2 розділі «**Теоретико-методологічні засади дослідження**» розглянуто охарактеризовано методологічні принципи дослідження.

У підрозділі 2.1. Використана у роботі методологія: (а) визначає способи здобуття наукових знань, які відображають динаміку процесів та явищ; (б) передбачає особливий шлях, за допомогою якого може бути досягнута науково-дослідна мета; забезпечує всебічність отримання інформації щодо процесу чи явища, що вивчається; (в) допомагає введенню нової інформації; забезпечує уточнення, збагачення, систематизацію термінів і понять у науці; (г) створює систему наукової інформації, яка базується на об'єктивних явищах, і логіко-аналітичний інструмент наукового пізнання.

Для розв'язання дослідницьких завдань застосовано загальнонаукові (аналітичний, логічний, систематизації (класифікації), узагальнення, періодизації) та спеціально-історичні (порівняльно-історичний, ретроспективний, проблемно-хронологічний та ін.) методи. Зважаючи на історичний характер дослідження, серед принципів, застосованих у дисертаційній роботі, виділяється принцип історизму, об'єктивності, системності, послідовності. При характеристиці історіографічного доробку попередників використано принцип наукового плюралізму.

У підрозділі 2.2. «*Термінологічний апарат дисертації*» розглянуто значення базових термінів наукової роботи, які викликають двояке розуміння або ж потребують детальнішого аналізу.

Розглядаючи розвиток церковно-релігійних процесів в західних областях УРСР у 60-х – 80-х рр. ХХ ст., акцентовано увагу на стані самої релігії в офіційно атеїстичній державі. Відзначено, що конфесії, які офіційно або ж конспіративно функціонували в СРСР партійні чиновники поділяли на дві групи: «лояльні» та «нелояльні». У цьому контексті окреслено взаємозв'язок між релігією та національністю у суспільно-політичному контексті радянської держави. У підрозділі виокремлено декілька моделей, що пов'язують інституційну релігію з національністю: «імперська церква»; «національна церква»; «традиційні автохтонні секти», «понаднаціональні релігійні спільноти», «космополітичні секти», «націоналістичні релігійні культури». Проаналізовано також особливості радянського законодавства про релігійні культури.

Розділ 3 «**Церковно-релігійна ситуація в Галичині**» присвячений аналізу державно-церковних відносин у Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській областях.

У підрозділі 3.1. «*Релігійна палітра регіону*» наведено статистичні дані, які відображають чисельність релігійних громад та їх конфесійну приналежність.

Галичина – один із регіонів України, який характеризується високою релігійністю населення. У західноукраїнських областях частка віруючого населення у 1960-х – 1980-х рр., як зрештою і на сучасному етапі українського державотворення, була значно вищою, ніж у республіці загалом. Зокрема, завідувач відділу пропаганди й агітації Львівського обкому КПУ В. Григоренко оцінював чисельність віруючих на Львівщині в 35–40% від загальної кількості населення (1987 р.).

Львівський псевдособор (1946 р.) загнав у підпілля домінуючу у регіоні за кількістю релігійних громад УГКЦ. Однак, унійна церква продовжувала функціонувати у підпіллі, про що свідчать статистичні дані. Греко-католики не припиняли своєї релігійної діяльності, а наприкінці 1960-х рр. продовжували нелегально функціонувати греко-католицькі храми (формально православні; т. зв. домашні церкви). Чимало колишніх унійних ченців / черниць продовжували виконувати чернечі обітницькі й вести чернече життя. Тільки на території Івано-Франківської області у 1963 р. проживали 374 греко-католицьких священники і 499 ченців і черниць.

В УРСР у середині 1960-х рр. державно-партійними органами влади було виявлено понад 400 колишніх греко-католицьких священників і понад 700 ченців / черниць із ліквідованих греко-католицьких монастирів. Згідно з архівними документами у цей же період в Галичині нараховувалося 350 невоzz'єднаних священників, із них в Івано-Франківській – 40 (25 «активно діючих»), у Львівській – 124 (33 «активно діючих»), 53 – Тернопільській (20 «активно діючих»). Не зреклися віри своїх батьків 240 сестер-василіанок,

майже стільки ж сестер-служебниць (1967 р.). Підпільно функціонували менші згромадження сестер Святої Родини, св. Йосифа, св. Йосафата, Милосердя та ін.

Незважаючи на тиск карально-репресивних органів влади у другій половині 1970-х років чисельність віруючих та духівництва УГКЦ не зменшилася. Зокрема тільки на Львівщині проживало 126 греко-католицьких священиків, на Івано-Франківщині – бл. 50 священиків, 97 ченців і черниць, на Тернопільщині – 24 священики і 60 черниць. В Івано-Франківській області станом на 1 листопада 1978 р. державно-партійними органами влади обліковано 45 греко-католицьких священиків та 117 колишніх черниць. В Івано-Франківській області у першій половині 1980-х рр. проживали 48 унійних священиків та 97 ченців / черниць. У 1983 р. офіційна статистика зафіксувала в УРСР 259 греко-католицьких священиків і 463 ченців / черниць.

У Галичині, передусім на Львівщині, значні впливи зберігала РКЦ. Загалом в УРСР станом на березень 1969 р. функціонувало 117 римо-католицьких громад (64 тис. «активних» віруючих, хоча, беззаперечно, загальна чисельність римо-католиків у республіці була значно більшою. Функціонували також незареєстровані релігійні громади РКЦ (у 1960 р. тільки у Тернопільській області діяло 6 релігійних громад цієї конфесії). Загалом у Галичині (1969 р.) нараховувалася 21 зареєстрована релігійна громада РКЦ – 13 у Львівській області (понад 6000 віруючих), 6 громад (бл. 1000 віруючих). Для зменшення кількості віруючих РКЦ Синод РПЦ на початку 1970-х рр. ухвалив рішення, згідно з яким віруючі старообрядницької і римо-католицької церков могли виконувати обряди (причастя) у православних храмах.

Галичина – важливий центр протестантизму УРСР. На початку 1965 р. у республіці нараховувала 141 громада АСД (понад 8000 віруючих). У 1969 р. державно-партійними органами влади зафіксовано 35 релігійних громад нелояльних до влади адвентистів-реформістів, переважна більшість із яких функціонувала у південно-східних областях республіки. Серед областей Галичини значною популярністю АСД користувалися серед населення Львівщини: станом на 1970 р. у Львівській області на реєстрації в органах радянської влади перебувало 2 громади АСД (у Львові (232 віруючих), с. Помлинів Нестеровського (сьогодні – Жовківського) району (59 віруючих)). Загалом в УРСР у 1978 р. до зареєстрованих релігійних громад адвентистів входило понад 10000 віруючих. На початку 1980-х років у Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській областях нараховувалося 784 віруючих АСД.

Згідно з офіційними документами державно-партійних органів влади у 1962 р. в УРСР нараховувалося 1138 зареєстрованих, лояльних до влади громад ЄХБ (97663 віруючих). Незважаючи на репресивні заходи влади чисельність віруючих цієї протестантської конфесії неухильно збільшувалася, що яскраво помітно на прикладі Галичини. Тільки на Львівщині нараховувалося 2357 віруючих (1962 р.), 2599 (1963 р.), 2500 (1965 р.), 2589 (1966 р.), 2610 (1967 р.), 2659 (1968 р.), 2850 (1969 р.). Поряд із офіційно зареєстрованими релігійними громадами ЄХБ у 1960-х – 1980-х рр. продовжували функціонувати т. зв.

«розкольники» (прихильники РЦ ЄХБ). Загалом в УРСР у 1975 р. діяли бл. 150 релігійних громад РЦ ЄХБ (бл. 5000 віруючих). У Галичині їх чисельність була незначною. Зокрема у Львівській області функціонували 6 груп «розкольників» (понад 200 віруючих): у Львові – 36 віруючих, Бориславі – 40, Червонограді – 51, Бродах – 15, с. Ясинів Бродівського району – 37, Раві-Руській – 40).

У Галичині в умовах підпілля продовжувала зростати кількість релігійних громад свідків Єгови (станом на 1965 р. за даними державно-партійних органів влади в УРСР єговісти нараховували понад 7000 віруючих, у 1969 р. конспіративно функціонували 275 релігійних громад, 1984 р. – 215). Здебільшого свідки Єгови зосереджувалися у західноукраїнських областях, зокрема Галичині (41 релігійна громада в Івано-Франківській області, 16 – Тернопільській, 14 – Львівській).

У підрозділі 3.2. *«Карально-репресивні заходи влади щодо віруючих та духовенства»* проаналізовано масштаби переслідування вірян католицьких, протестантських та православних конфесій.

Надзвичайно висока релігійність населення Галичини, зважаючи на пропаганду атеїстичного світогляду центральними та місцевими органами влади УРСР, привела до підвищеної уваги партчиновників до регіону. Їх занепокоєння викликали здебільшого греко-католики, які в окремих випадках не тільки не возз'єдналися з православними, але й продовжували активну підпільну діяльність. Місцеві державно-партійні органи влади були змушені визнати, що процес «оправославлення» колишніх унійних громад проходить з великими труднощами, що нерідко провокувало чергову хвилю репресій.

Діяльність греко-католиків розглядалася КДБ як «націоналістично небезпечна», зважаючи на історичні традиції унійної церкви. Враховуючий цей факт, партійні комітети, радянські органи у 1960-х – 1980-х рр. у Галичині проводили численні пропагандистсько-масові політичні заходи щодо викриття релігійної ідеології, зокрема «реакційної ролі унійської церкви в історії українського народу». Надзвичайно помпезно відзначалися ювілеї львівського псевдособору (1946 р.), особливо 30-ти річчя (1976 р.) та 35-ти річчя (1981 р.). Подібні заходи відбувалися за участю, митрополита, єпископів, республіканського партійного керівництва та місцевих партчиновників. У виступах присутніх здебільшого викривалася «ворожа діяльність унії протягом 350 років її існування», наголошувалося на «авантюризмі і намаганнях Ватикану насадити католицизм в західних областях України».

Державно-партійні органи влади, опираючись на культпросвітні (товариство «Знання» та ін.), наукові (Інститут суспільних наук АН УРСР та ін.) інституції використовували будь-які події для пропаганди атеїзму та активізації боротьби із віруючими. Зокрема до 100-річчя від дня народження В. Леніна обкоми Компартії Галичини обладнювали будівлі радянської обрядовості (будівлі для урочистої реєстрації шлюбів і новонароджених). Станом на 1974 р. в Івано-Франківській області було створено бл. 400 кімнат і будинків урочистих подій, що дозволило бл. 90–95% тогочасних шлюбів проводити за цивільною обрядовістю.

На побутовому рівні атеїстично-пропагандистська робота компартійних активістів полягала у проведенні спеціальних тематичних вечорів, особливо у населених пунктах, де проживали «проуніатськи настроєні» віруючі, розгортанні спеціальних кінолекторіїв, де демонструвалися фільми «Троянський кінь», «Вампіри», «Останні сторінки» та ін., формуванні спеціальних музейних атеїстичних виставок, підготовці науково-популярних статей антирелігійної тематики тощо. Натомість під постійним контролем на обласному рівні перебували питання знесення культових споруд (або ж їх освоєння у господарських цілях), діяльність підпільного духівництва, пресвітерів, релігійних дисидентів, міжнародні контакти віруючих тощо. Акцентована увага партчиновників Галичини була прикута демонтажу недіючих греко-католицьких культових споруд (у Львівській області нараховувалося бл. 200 таких церков, Тернопільській та Івано-Франківській – 150).

Нерідко, особливо у сільській місцевості, атеїстична робота підмінялася епізодичними, безсистемними виховними заходами. У звіті Ради і у справах релігій при Раді Міністрів УРСР в Івано-Франківській області (1982 р.) відзначено, що за звітний період у регіоні відбулося 1464 обласних, районних семінарів з питань атеїзму, проведено 16325 розмов з віруючими і духівництвом, 1403 виступи в пресі, радіо, телебаченні, виявлено 2759 порушень законодавства про культу (3720 осіб притягнуто до адміністративної відповідальності). У той же час, у селі Пороги (Івано-Франківська область) із 69 новонароджених дітей, 67 – були охрещені. Репресії, обшуки, залякування, звільнення з роботи суттєво не змінили релігійної карти Галичини.

Для покращення ідеологічної роботи з населенням у церковно-релігійній сфері, Компартією України у 1970-х рр. ініційовано створення низку спеціальних комісій. У 1977 р. з ініціативи уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР в Івано-Франківській області була створена обласна комісія сприяння виконання законодавства про релігійні культу. Провівши перевірку діяльності місцевих (районних, сільських) комісій з дотримання виконання законодавства про релігійні культу, Рада у справах релігій при Раді Міністрів УРСР, за невеликим винятком, констатувала ефективність їх роботи. Здебільшого комісії мали списки всіх нелегальних унійних та протестантських громад з «демографічними характеристиками», а діти свідків Єгови, п'ятидесятників були взяті на спеціальний контроль.

У другій половині 1970-х – першій половині 1980-х рр. ЦК КПУ направляло до місцевих державно-партійних органів влади пропозиції, які стосувалися посилення роботи щодо виявлення і припинення діяльності віруючих-греко-католиків, протестантів (особливо нелояльних до радянської влади), а також покращення всіх форм «виховної, профілактичної роботи» з віруючими. З цією ж метою до виконкомів місцевих рад направлялися плани відповідних заходів, які розроблялися місцевими уповноваженим Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР. Подібні плани щодо покращення

роботи з віруючими були складені райміськвиконкомом і сільськими радами Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської областей.

У підрозділі 3.3. «Активність віруючих, характер релігійності» розглянуто практичну діяльність лояльних / нелояльних до влади релігійних громад.

У 60-х – 80-х рр. ХХ ст. Галичина вирізнялася з-поміж інших регіонів УРСР завдяки високій релігійній активності населення, особливо тих, які проживали у сільській місцевості. Цей факт, який в офіційних компартійних документах старанно приховувався, яскраво демонструють соціологічні опитування та альтернативні джерела інформації. Соціологічні опитування проведені науковцями Інституту суспільних наук АН УРСР у селах області та у м. Львові збагачують дисертаційне дослідження унікальними матеріалами, які свідчать про дотримання жителями Галичини традиційної релігійної обрядовості в умовах масової атеїстичної кампанії державно-партійних органів влади.

На тлі толерантного ставлення партчиновників до РПЦ, новою радянською дійсністю починаючи з кінця 1960-х рр. стали підпільні богослужіння, які проводилися віруючими УГКЦ, прихильниками протестантських церков та спільнот на квартирах вірян (т. зв. «домашні церкви»), біля занедбаних церковних споруд. У цьому контексті Уповноважені Ради у справах релігій Галицьких областей констатували поширення критичних висловлювань вірян в, зокрема антиправославного змісту. Окремі греко-католицькі священники, навіть «возз'єднані» з православною церквою, не побоюючись репресій, відкрито виступали з проповідями, у яких закликали не підкорятися патріарху Алексію і визнавати Папу Римського.

Архієпископ Львівський і Тернопільський Миколай в інформаційному повідомленні митрополитові Київському і Галицькому Філарету повідомляв про активізацію дій греко-католиків у Львівсько-Тернопільській єпархії (1968 р.). Одним із виявів такої «активізації» стало самовільне «захоплення» недіючих церковних будівель, що були закриті внаслідок антицерковної політики радянської влади (у 1967 – 1968 рр. тільки віруючими Львівської області було захоплено 52 храми). Якщо місцеві органи влади вдавалися до закриття храмів або ж свідомо доводили їх до руйнування, віруючі самовільно вдавалися до ремонтних робіт. Прикладів чимало: у с. Перегичинську Рожнятинського району Івано-Франківської області миряни самовільно перекрили дах та відремонтували храм завдяки найнятим робочим із Калушського району (Івано-Франківська область; у с. Копанки Калушського району, с. Дрогомчани Івано-Франківського району віруючими відремонтовано храми у недіючих церквах тощо).

На тлі антирелігійної кампанії віруючими УГКЦ поширювалися різноманітні висловлювання націоналістичного спрямування або ж антирадянського характеру (характерно для віруючих незареєстрованих релігійних громад АСД, п'ятидесятників, ЄХБ «розкольників», свідків Єгови, покутників). З року в рік, у другій половині 1960-х – на початку 1970-х рр.

зростала кількість заяв з проханням реєстрації релігійних громад, відкриття закритих храмів, які надсилалася віруючими до республіканських та обласних державно-партійних органів влади. У 1977 – 1980 рр. віруючими лише одного с. Мшана Городоцького району Львівської області було направлено у різноманітні інстанції понад 100 листів, прохань

Великодні, Різдвяні свята, великі релігійні свята (Благовіщення Пресвятої Богородиці, Вознесіння Господнє, День Святої Трійці, Успіння Пресвятої Богородиці та ін.), храмові свята стали для місцевої влади своєрідним «лакмусовим папірцем» у питанні дотримання віруючими Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської областей релігійної обрядовості. У 1970-х рр. почастишали випадки відмови робітників працювати у час «великих свят», якщо вони припадали на робочі дні. Партчиновники в окремих регіонах Галичини констатували масові невиходи на роботу під час храмових свят, що особливо характерно для сільської місцевості.

Практично у всіх населених пунктах Галичини у другій половині 1960-х – на початку 1980-х рр. відбувалися масові богослужіння за участю вірян православних, католицьких конфесій у пасхальні та великодні дні. Як приклад, святкування Пасхи (1966 р.) в Івано-Франківській області пройшло із значним розмахом, про що свідчать звіти уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР. Так, в усіх 24 діючих церквах у Богородчанському районі проходило освячення пасок за участю «багатьох людей» (у районі в обряді освячення пасок взяли участь 75 – 80% дворів сіл). За відсутності культової споруди, віруючі могли використовувати приміщення каплиць, занедбаних храмів.

В умовах масової атеїстичної кампанії та репресивної політики державно-партійних органів влади віруючі побоювалися відкрито демонструвати свою релігійність. Соціологічні дослідження серед віруючих Івано-Франківщини показали (1970 р.), що регулярно, щорічно ходили до сповіді і причащалися бл. 35% опитаних, сповідалися і причащалися не більше 20% віруючих. Однак у порівняння із загальнореспубліканською статистикою, у Галичині був набагато вищих відсоток охрещених дітей та поховань з дотриманням релігійної обрядовості.

Високий рівень релігійної обрядовості був характерний також для віруючих ЄХБ, п'ятидесятників, АСД, свідків Єгови. Для своїх масових релігійних зібрань члени протестантських громад використовували не тільки релігійні свята, але й весілля, похорони одновірців та інші нагоди. Для стабілізації релігійної ситуації в регіоні та запобіганню переходу протестантів у глибоке підпілля, місцева влада намагалася легалізувати релігійну обрядовість протестантів, які толерантно ставилися до радянського законодавства про релігійні культу. Зокрема у 1969 р. 125 п'ятидесятників були виведені із підпілля на Львівщині. Частина п'ятидесятників приєдналася до церкви ЄХБ окремими громадами або ж приєдналися до вже існуючих у Тернопільській області. У другій половині 1960-х – 1970-х рр. у Галичині

активну діяльність розгортають суботні школи АСД, які основний акцент у своїй діяльності спрямовували на виховання у релігійному дусі молоді.

Розділ 4 «Церковно-релігійні процеси на Волині» віддзеркалює стан державно-церковних відносин у Волинській та Рівненській областях.

У підрозділі 4.1. *«Конфесійні прихильності населення»* проаналізовано кількість релігійних громад та географію їх поширення.

Волинський регіон – традиційно православний, хоча в окремих районах області значного поширення набули протестантизм, передусім церква ЄХБ. У 1968 р. на території Волинської області було зареєстровано 194 православні релігійні громади. Щонеділі богослужіння проходили у 166 церквах, у 4 культових спорудах відправи відбувалися час-від-часу, зважаючи на брак священнослужителів. У 28 храмах релігійні обряди не проводилися упродовж 2 – 8 років. Неоднаковою була географія поширення діючих православних церков. Якщо у Луцькому районі функціонувало 18 храмів, Ківерцівському 16, то у Камінь-Каширському районі на 70 населених пунктів функціонувало тільки 8 церков, Любешівському – 4 культові споруди на 46 населених пунктів.

Найчисельнішою протестантською спільнотою на Волині була церква ЄХБ. Наприкінці 1960-х рр. у Волинській області діяли 58 зареєстрованих релігійних громад ЄХБ, 53 із яких були самостійними, а 5 – філіалами, які були взяті на облік у 1968 році. Загалом у зареєстрованих релігійних громадах євангельських християн-баптистів нараховувалося 7931 віруючий, які проживали у 388 населених пунктах області (із них 90% були жителями сільської місцевості). Найбільша кількість віруючих знаходилася у Горохівському районі (1196 осіб), Камінь-Каширському (близько 1000 осіб), Ківерцівському (800 осіб). Релігійні громади ЄХБ обслуговували 58 пресвітерів на чолі зі старшим пресвітером та його Радою, а також 23 диякони.

Упродовж 1970 – 1975 рр. у Волинській області зростає релігійна мережа ЄХБ із 60 до 67 релігійних громад (на 711 осіб). Близько 70% членів протестантські церкви ЄХБ проживали в сільській місцевості. У цей же період в області підпільно функціонувала мережа релігійних громад АСД (550 осіб). Уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР у Волинській області відзначав, що релігійні громади АСД не мають впливу населення області і характеризуються незначним збільшенням кількості членів. Значних репресій у Волинській області зазнавали єгови. У 1972 р. нараховувалося 13 релігійних груп свідків Єгови, до складу яких входили 512 віруючих. У цей же період у цих протестантських громадах, за словами місцевого уповноваженого Ради у справах релігій, проходить процес воз'єднання на позиціях зятківців. Водночас найактивнішою релігійною громадою свідків Єгови у Волинській області, яка противилася об'єднанню, була релігійна група у м. Горохів.

Загалом, станом на 1 січня 1973 р. у Волинській області функціонували 53 релігійні громади РПЦ, 53 релігійні громади ЄХБ, 2 релігійні громади АСД. Серед нелегально діючих громад – 21 релігійна громада п'ятидесятників, 13 релігійних груп єговістів, 8 релігійних груп АСД, 4 релігійні громади, які підтримували РЦ ЄХБ. Таким чином, найбільша кількість віруючих

акумулювала РПЦ, яка в області використовувала 193 культові споруди (у 155-ти богослужіння проводилися систематично, у 12 церквах – декілька разів у місяць, у 26 – не проводилися, зважаючи на брак духовенства). Серед 163-ти священників РПЦ Волинської області, 100 перебували у віці понад 60 років. Загальна тенденція у середовищі РПЦ, за словами місцевого уповноваженого: «У більшості випадків духівництво на чолі з архієпископом Даміоном лояльні до органів радянської влади».

Розглядаючи характеристику релігійної мережі у 1975 р., уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР констатував факт відсутності разючих змін у порівнянні з 1970 роком. На початку 1976 р. у Волинській області було зареєстровано 190 церков РПЦ із яких 20 тимчасово припинили діяльність через відсутність священників, функціонували також 67 релігійних громад ЄХБ (8923 віруючих) і 2 релігійні громади АСД. Як і в попередні роки підпільну діяльність проводили 28 релігійних громад п'ятидесятників, 6 релігійних громад, які підпорядковувалася РЦ ЄХБ, 18 релігійних громад свідків Єгови, а також нечисленні релігійні групи АСД. Зареєстровані релігійні громади обслуговували 145 священників, 63 пресвітери, 107 дияконів, 40 псаломщиків і 385 проповідників. Церковний актив релігійних об'єднань РПЦ – 7% робітники, 48% – працівники колгоспів, 45% – пенсіонери. Надалі (початок 1980-х рр.) релігійна мережа на Волині залишилася практично без змін.

У підрозділі 4.2. *«Боротьба партчиновників з релігійністю населення»* визначено типові методи протидії влади поширенню релігійності у регіоні.

Церковно-релігійна політика на Волині у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр. характеризується формуванням нових відносин республіканських, місцевих державно-партійних органів влади з офіційно зареєстрованими релігійними організаціями, спробою втілення марксистсько-ленінських догм у релігійній сфері. У Волинській, Рівненській областях урядова політика характеризується виваженим підходом до РПЦ та ЄХБ на тлі тотальних репресій та переслідування віруючих нелояльних до влади конфесій, передусім єговістів, підпільних віруючих АСД та п'ятидесятників.

Звітуючи центральним органам влади про «про процес кризи релігії і відходу від неї віруючих», уповноважені Волинської та Рівненської областей, ідеологічний актив регіону вживали заходів щодо роз'яснення радянського законодавства про релігійні культу серед віруючого населення, викорінення протизаконної діяльності «екстремістських», протестантських груп, приділяла увагу роботі громадських комісій сприяння виконанню радянського законодавства про релігійні культу з метою активізації їх діяльності щодо контролю за виконанням законодавства, вивчала внутрішнє життя і процеси в релігійних громадах, аналізувала нові тенденції, що зароджувалися в ідеологічній роботі партійних, радянських органів і громадських організацій.

Занепокоєння ради у справах релігій при Раді міністрів СРСР викликала діяльність уповноваженого ради у Рівненській області, оскільки його інформаційні, статистичні звіти, у першій половині 1970-х рр. не відображали

дійсної релігійної ситуації, що стало наслідком неправильного стилю роботи апарату уповноваженого. Констатовано, що робота щодо контролю за дотриманням законодавства про релігійні культу в районах перекладена на комісії сприяння, кадровий склад яких у більшості випадків підібраний невдало, зважаючи на відсутність досвіду роботи та відповідних знань. Відзначено, що уповноважений ради у Рівненській області і референти «поверхнево і нерідко формально» займалися вивченням стану релігійних організацій, контролем за їх діяльністю. На низькому рівні залишалася організація і контроль за виконанням відповідних постанов директивних органів, Ради у справах релігій.

Одним із основних методів боротьби влади із релігійністю населення у Волинській та Рівненській областях стало насадження атеїстичного світогляду та радянської обрядовості. У досліджуваний період у районних центрах Волинської області у школах проводилися бесіди, вечори, збори загонів атеїстичного спрямування, тижні атеїзму. У кожній сільській бібліотеці організовано постійно діючі виставки літератури з питань атеїстичної роботи. Проводилася цілеспрямована індивідуальна робота з дітьми, які перебували під релігійним впливом – вони, за словами партчиновників, постійно залучалися до активної участі в житті дитячого колективу, суспільно-корисної праці. Проводилася систематична «виховна робота» з батьками учнів, організовувалися для них атеїстичні вечори, проводилася «індивідуальної робота» з сім'ями віруючих.

Державно-партійні органи влади намагалися перешкоджати діяльності православних та протестантських релігійних громад на Волині, хоча у 1970-х – на початку 1980-х рр. репресії та переслідування віруючих, атеїстична робота не приносили очікуваних результатів. Рада у справах релігій при Раді міністрів СРСР констатувала, що зростання релігійної активності протестантських громад, передусім ЄХБ, стало безпосереднім результатом недостатнього контролю за їх діяльністю місцевими органами влади і уповноважених Ради (Волинська, Рівненська області) у справах релігій. За висновками державно-партійних органів влади у Волинській та Рівненській областях доволі слабо проводилася робота щодо «виховання» служителів культу і церковного активу у дусі лояльного відношення до радянської дійсності, поваги до законодавства про релігійні культу, своєчасно не припинялися порушення радянських законів, допускалися непродумані дії у відношенні до віруючих.

Уповноважений Ради у справах релігій при Раді міністрів СРСР у Волинській області періодично звертав увагу місцевих радянських органів влади на необхідність «більш конкретно займатися питанням науково-технічної роботи серед дорослого населення, особливо серед молоді». На думку апарату уповноваженого Ради у справах релігій у Волинській області потребувала покращення робота будинків культури, клубів, бібліотек. Рекомендовано проводити масову атеїзацію населення, в тому числі за допомогою телебачення (демонстрація фільмів «Шукаю свою долю», «Іванна», «Все залишається людям» та ін.). У цьому контексті місцеві державно-партійні

органи влади приділяли значну увагу науково-практичному вихованню молоді у школах, професійно-технічних училищах, навчальних закладах. Лектори-атеїсти у лекційній пропаганді використовували місцевий фактичний матеріал із життя релігійних об'єднань.

Для Волинського, Рівненського обкомів Компартії України одним із визначальних напрямів у процесі боротьби з релігійністю стала протидія релігійному підпіллю (релігійні громади ХВС, п'ятидесятників, ХВС «розкольників», свідків Єгови, АСД). У середині 1970-х років апарат уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР у Волинській області зафіксував діяльність нелегальних груп греко-католиків. Однак відзначено, що процеси, які відбуваються в католицизмі «майже не вивчені», незважаючи на те, що «залишки уніатської церкви, яка тісно пов'язана з націоналізмом» мають вплив на віруючих Волині. Зважаючи на вищезазначене, державно-партійні органи влади вважали необхідним «посилити виховну роботу в подальшому викриттю діяльності нелегально уніатства», особливо у населених пунктах, що межували з Львівською областю. Відділом пропаганди та агітації ЦК КПУ підготовлено доповідну записку (1982 р.), в якій для боротьби з греко-католицьким підпіллям пропонувалося припинити «проуніатську» пропаганду в православних храмах, домогтися вилучення та знесення всіх «уніатсько-націоналістичних символів», не допускати торгівлю уніатською атрибутикою.

Поширенню релігійності мало б сприяти руйнування храмів. Для прикладу, наприкінці 1970-х рр. у Любомльському районі (Волинська область) знаходилось десять знятих з реєстрації релігійних споруд, з яких освоєно 7 храмів: у с. Пулемець, с. Острів'я храми передано школі для створення музейних експозицій, у с. Римачі облаштовано зерносклад колгоспу імені КІРС, у с. Підгородно на місці культової споруди постав зерносклад колгоспу імені Кірова, у с. Мосир обладнано зерносклад колгоспу «Прикордонник», у Любомлі два церковних приміщення використовувалися під склад та спортзал.

У підрозділі 4.3. «*Релігійні практики громадян*» у контексті культурно-історичного ландшафту регіону розглянуто активність віруючих усіх конфесій та дотримання ними релігійної обрядовості.

Релігійна обрядовість у Волинській області перебувала на постійному контролі місцевих державно-партійних органів влади. У 1966 р. в області було охрещено 13654 особи (78% від загальної кількості новонароджених), 1967 р. – 13108 (77%), 1968 р. – 12610 (73%). У 1966 р. за церковними канонами одружилось 711 подружніх пар (9%), 1967 р. – 699 (9%), 1968 р. – 579 (7%). За участю священнослужителя у 1966 р. поховано 4926 осіб (74%), 1967 р. – 5484 (77%), 1968 р. – 5265 (72%). Найвищий відсоток обрядовості був зафіксований у Луцькому районі, де хрещення дітей складало 98%, похоронів за релігійним обрядом 100%. У Ківерцівському районі цей показник складав відповідно 88% і 90%, Камінь-Каширському 80% і 60%, Любомльському 87% і 70%, Старовижівському 80% і 70%.

У Волинській та Рівненській областях значний вплив на населення мала РПЦ, про що свідчила обрядовість, яка, на думку партчиновників, «хоч поступово і зменшувалася проте залишалася порівняно високою». У регіоні спостерігаємо значно вищі показники обрядовості ніж загалом в УРСР. Так, обряд хрещення у 1975 р. у республіці становив 36,2%, а в Волинській області він складав 62,6%, Рівненській – 46,2%. Високим залишався обряд релігійних поховань 49% у середньому по республіці, тоді як у Волинській області він складав 70%. Основною причиною «живучості релігійної обрядовості» за висновками державно-партійних органів влади була недостатня робота щодо атеїстичного виховання населення і впровадження «сучасних радянських обрядів», а також сила традиції, яка передавалася з покоління в покоління.

Станом на 1 січня 1973 р. у Волинській області зберігалася тенденція до зростання релігійної обрядовості. У 1968 р. із 17150 новонароджених, 12610 було охрещено (73%), у 1969 р. – 16668 / 12718 (76%), у 1970 р. – 17589 / 12717 (72%), у 1971 р. – 17626 / 12004 (68%), 1972 р. 17712 / 11838 (66%). Обряд одруження за релігійним обрядом демонстрував зворотню тенденцію: у 1968 р. в органах державної влади було зареєстровано 7814 шлюбів, з них церковний шлюб узяли 579 подружніх пар (7%), у 1969 р. – 8514 / 728 (8%), у 1970 р. – 8637 / 5692 (9%), у 1971 р. – 9031 / 820 (9%), у 1972 р. – 8470 / 755 (8,8%). На традиційно високому рівні обрядовості залишався обряд похорону: у 1968 р. із загальної кількості 7271 смертей, 5265 були похоронені за церковним обрядом (72%), у 1969 р. – 7944 / 5690 (71%), 1970 р. – 8089 / 5692 (70%), у 1971 р. – 8026 / 5571 (69%), у 1972 р. – 8391 / 5930 (70%).

Уповноважений Ради у справах релігій при Раді міністрів СРСР у Волинській області зазначав, що основним фактором, який стимулювали людей звертатися до церкви по обряд хрещення дітей стала «сила традицій». За його ж словами, обряд шлюбу в області уже на протязі декількох років проводиться згідно з радянським законодавством, за винятком 7 – 9% випадків. У деяких районах Волині показник церковного шлюбу коливався у діапазоні 2 – 4%. Проте існували райони в яких подружні пари продовжували вінчатися згідно з релігійними традиціями, зокрема у Ратнівському – 32% молодят, Камінь-Каширському – 20%, Старовижнівському – 19%. На думку уповноваженого Ради, «у цих районах не приділяється відповідна увага питанням безрелігійної обрядовості».

У 1973 – 1975 рр. релігійність населення у Волинській області продовжувала залишатися на тому ж рівні. Для прикладу, у 1975 р. з-поміж 17564 народжених, 10470 (59,6%) були охрещені. Із 9504 померлих, 6486 (68,2%) були поховані за релігійною обрядовістю. Серед протестантів Волинської області динаміка виконання релігійних обрядів також не зазнала суттєвих змін. Серед членів церкви ЄХБ у 1970 р. охрестилися 218, у 1971 р. – 213, у 1972 р. – 216, у 1973 р. – 200, у 1974 р. – 215, у 1975 р. – 288. Віруючі АСД у 1970 р. не проводили обряд хрещення, у 1971 р. було охрещено 11 вірян, у 1972 р. – 2, 1973 р. – 1, у 1974 р. – 4, у 1975 р. – 4. Упродовж 1970 – 1975 рр. у Волинській області зростає релігійна мережа ЄХБ із 60 до 67 релігійних

громад (на 711 осіб). Близько 70% членів протестантські церкви ЄХБ проживали в сільській місцевості. Уповноважений Ради у справах релігії Раді міністрів СРСР відзначав, що за останні 3 – 4 роки посилилася міграція віруючих із сільської місцевості до міста за рахунок дорослих дітей із сімей віруючих, які влаштовуються на роботу в різноманітні державні підприємства Луцька, Ковеля, Нововолинська.

Упродовж першої половини 1970-х рр. серед віруючих ЄХБ посилювалися антип'ятдесятницькі настрої, особливо серед провідників так званого «чистого баптизму». У зареєстрованих релігійних громадах ЄХБ поширювалися призови до очищення помісних церков від п'ятдесятників, для того щоб проводити ширшу євангелізацію населення і не займатися полагодженням конфліктів між ЄХБ і ХВС. Значне занепокоєння влади викликали також п'ятдесятники та свідки Єгови Волинської області. На середину 1970-х років декілька груп п'ятдесятників, які раніше входили до ЄХБ, вийшли з них на ґрунті догматичного різноголосся. Водночас у цей же період 78 віруючих-п'ятдесятників влилися до релігійних громад ЄХБ, зокрема у Луцьку 62 особи, Ківерцях 8 осіб, у с. Дольськ Турійського району – 8 осіб. Надзвичайною активністю відзначалася релігійна громада п'ятдесятників м. Нововолинська – релігійна громада мала у своєму розпорядженні підготовлений оркестр та молодіжний хор. У 1975 р. у літній період віруючі влаштували накриття у центрі міста, де проводили вінчання за релігійним обрядом. Щодо свідків Єгови, то й надалі віруючі продовжували проводити свої зібрання у глибокому підпіллі, отримували періодичну літературу з-за кордону конспіративними каналами, яку перефотографували і поширювали серед віруючих.

Розділ 5 «Церковно-релігійне життя на Буковині та Закарпатті» підтверджує факт наявності у регіоні значної кількості діючих релігійних громад упродовж досліджуваного періоду та демонструє ставлення місцевих державно-партійних органів влади до Церков і спільнот краю.

У підрозділі 5.1. «Мережа релігійних громад» сфокусовано увагу на конфесійній палітрі краю.

Процес формування сучасного конфесійного простору Закарпаття та Буковини був тривалим, суперечливим, залежав від багатьох факторів, що привело до значних відмінностей у конфесійній структурі населення. У 1960 – першій половині 1980-х рр. у регіоні простежувалися територіальні диспропорції та відмінності темпів зростання релігійних громад православної, католицької, протестантських конфесій.

Після ліквідації УГКЦ (1946 р.) домінуючі позиції на Буковині та Закарпатті зайняла РПЦ. Станом на 1 січня 1969 р. у Закарпатській області нараховувалося 505 зареєстрованих релігійних громад РПЦ, в 479-х церковних спорудах постійно проводилися молитовні зібрання. На початку 1970-х рр. була зареєстрована 41-а релігійна громада РКЦ і 81 реформістська релігійна громада. У Чернівецькій області значний вплив зберігала РКЦ (45 громад, 11340 віруючих).

Згідно з підрахунками уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРРС у Закарпатській області у 1971 р. було офіційно зареєстровано 10 громад АСД. Географія поширення адвентизму в області: м. Мукачево (115 віруючих, пресвітер-проповідник І. Химінець), м. Виноградovo (73 віруючих, пресвітер-проповідник Ф. Капітан), м. Берегово (85 віруючих, пресвітер проповідник М. Доктор), с. Мужієве, Берегівський район (31 віруючий, пресвітер-проповідник О. Белла), с. Ільниця, Іршавський район (174 віруючих, пресвітер-проповідник С. Луцьє), с. Буштино, Тячівський район (28 віруючих, пресвітер-проповідник І. Капітан), с. Добрянське, Тячівський район (35 віруючих, пресвітер-проповідник М. Фера), с. Бедевля, Тячівський район (53 віруючих, пресвітер-проповідник П. Шелевер), с. Олександрівка, Хустський район (37 віруючих, пресвітер із м. Виноградovo), с. Кобелецька Поляна (45 віруючих, пресвітер-проповідник І. Куриляк).

У середині 1970-х рр. чимало релігійних громад РПЦ на Закарпатті припинили свою діяльність. У 1976 р. були зняті з реєстрації релігійні громади сіл: Руська Кучава (Мукачівський район) – віруючі перейшли до Кальницької громади; с. Руське (Мукачівський район) – віруючі перейшли до Троїцької церкви с. Руське Поле; с. Коноплівці (Мукачівський район) – віруючі перейшли до релігійної громади м. Мукачево; с. Вільховиця (Мукачівський район) – віруючі перейшли до релігійної громади с. Бистриця; с. Комарівці (Ужгородський район) – віруючі перейшли до католицької церкви; с. Галоч (Ужгородський район (віруючі перейшли до католицької церкви); с. Свалява-Бистрий – віруючі перейшли до релігійної громади м. Свалява; с. Торунь (Міжгірський район) – віруючі перенаправлені до другої церкви того ж села; с. Стебний (Міжгірський район) – віруючі перейшли до релігійної громади с. Чорнотисово.

На Буковині «від часу приходу радянської влади» з реєстрації знято / закрито 181 культову споруду РПЦ (станом на 1977 р.). В області діючою залишилась 261 громада РПЦ і 82 – інших конфесій. Нараховувалося 163 священики, 2 диякони, 18 псаломщиків. У розрізі районів області: у Вижницькому районі церков – 23, священиків – 14; Глибоцькому районі, відповідно, 43/25; Заставнівському районі – 24/17; Кельменецькому районі – 21/10; Кіцманському районі – 26/17; Новоселицькому районі – 30/19; Путильському районі – 17/7; Сокирянському районі – 15/9; Сторожинецькому районі – 28/20; Хотинському районі – 28/15, у Чернівцях – 8/10.

В окремих районах Закарпатської області релігійна палітра була надзвичайно строкатою. Серед таких районів – Хустський та Берегівський. Уповноважений ради у справах релігії при Раді Міністрів УРСР у Закарпатській області визнав складною релігійну ситуацію у Хустському районі, де функціонувала 41 зареєстрована релігійна громада і 31 служитель культу, функціонували також 5 незареєстрованих протестантських груп (близько 308 осіб). У 1976 р. у Берегівському районі Закарпатської області нараховувалося 54 зареєстровані діючі релігійні громади, зокрема 30 реформаторських, 14 православних, 4 римо-католицьких, 3 громади ЄХБ, 2

адвентистів сьомого дня та 1 іудейська. Занепокоєння Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР викликала діяльність Свідків Єгови на Закарпатті. В області було зареєстровано понад 1000 віруючих цієї церкви – здебільшого Рахівський район).

В умовах підпілля зростала кількість протестантських релігійних громад на Буковині. У 1975 р. тільки у Чернівцях нараховувалося близько 70-100 віруючих АСД. Загалом у середині 1980-х рр. у Чернівецькій області державно-партійними органами влади зафіксовано 89 релігійних громад АСД (3291 особа), зокрема у Вижницькому районі – 276 осіб, Заставнівському – 278 осіб, Кельменецькому – 233 особи, Кіцманському – 423 особи, Новоселицькому – 283 особи, Путильському – 57 осіб, Сторожинецькому – 181 особа, Хотинському – 96 осіб. Силовими структурами взято на облік 30 громад адвентистів-«реформістів».

Значного поширення на Буковині набуло віровчення ЄХБ (станом на 1977 р. у Чернівецькій області функціонувало 50 баптистських громад, 6649 віруючих). У 1970-х рр. державно-партійні органи влади зуміли легалізувати підпільні релігійні громади у с. Дубівка, с. Молодія (74 осіб), м. Новоселиця (200 осіб), с. Репужинці (180 осіб). Як і в Галичині та Волині, виведення громад ЄХБ з підпілля проводилося для забезпечення дієвого контролю за процесами в протестантському середовищі. Однак в області й надалі продовжували діяти 18 громад ХВС (990 віруючих). Також станом на 1984 р. зафіксовано 64 єговістські громади на Закарпатті та 18 – на Буковині.

У підрозділі 5.2. *«Антицерковна діяльність державно-партійних органів влади УРСР»* проаналізовано заходи КПУ щодо стримування релігійності населення, форми роботи компартійного активу з віруючими.

Боротьба з релігійністю населення – один із визначальних напрямів діяльності державно-партійних органів влади Буковини та Закарпаття. Боротьба з незаконною діяльністю зареєстрованих / незареєстрованих релігійних громад, освоєння раніше закритих культових будівель, нагляд за релігійними дисидентами, насадження атеїстичного світогляду стали базовими векторами діяльності місцевого партійного активу.

У досліджуваній період у Закарпатській, Чернівецькій областях продовжувалося нищення православних, католицьких, протестантських храмів, зазнавали переслідувань священники, впроваджувалася нова радянська обрядовість. Пожвавленню окреслених процесів сприяла постанова Ради Міністрів УРСР «Про посилення контролю за виконанням законодавства про релігійні культу» (1969 р.). На Закарпатті та Буковині виконання основних положень цієї постанови перебувало на особливому контролі місцевих апаратів Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР.

На початку 1970-х рр. для боротьби з релігійністю населення місцеві державно-партійні органи влади розпочали масово кампанію щодо створення комісій щодо впровадження у життя і побут нових радянських свят і обов'язків, комісій сприяння за дотриманням законодавства про релігійні культу. Члени комісій здійснювали постійний нагляд за діяльністю релігійних громад і

церковнослужителів щодо додержання ними законодавства про релігійні культу; сприяли Виконкомам у перевірці скарг громадян з питань порушення законодавства про релігійні культу; аналізували релігійну обрядовість у певному регіоні; звертали увагу на факти втручання служителів культу у фінансово-господарську діяльність релігійної громади; вивчали ідеологічну діяльність церков та спільнот, форми методів роботи служителів культу щодо збереження свого впливу серед населення; дбали про «охорону дітей і підлітків від впливу церковників» тощо.

Для посилення ідеологічного впливу на голів Комісій сприяння за додержанням законодавства про релігійні культу при Виконком районних (міських) рад депутатів трудящих у Закарпатській області у 1970-х роках проводилися відповідні семінари. З метою посилення підготовки атеїстичних кадрів у 1981 р. в Чернівецькому університеті було створено кафедру атеїзму, етики та естетики, яка стала методичним центром підготовки пропагандистів. При Інституті марксизму-ленінізму Чернівецького обкому КПУ функціонувало відділення атеїзму.

Стійка тенденція до збереження високого рівня обрядовості у Закарпатській та Чернівецькій областях змушувала місцеві державно-партійні органи влади активізувати атеїстичну роботу. У обласних центрах, районах та селах областей була проведена відповідна робота щодо створення та обладнання приміщень «кімнат щастя» для провадження громадянської обрядовості, кращим працівникам-атеїстам у дні урочистих подій вручалися цінні подарунки, у періодичній пресі публікувалися статті атеїстичного характеру тощо. На Закарпатті була створена спеціальна комісія (1971 р.), яка проводила роботу щодо виявлення і взяття на державний облік усіх цінних рукописних книг, творів мистецтва, які знаходилися у храмах області.

Значні зусилля державно-партійних органів влади Буковини та Закарпаття спрямовувалися на боротьбу із зростаючим впливом підпільної УГКЦ. З ініціативи закарпатського обкому КПУ, архієпископ Мукачівський і Ужгородський Григорій створив спеціальну перевірочну комісію з метою ознайомлення зі ступенем опрацювання новоприєднаних греко-католицьких приходів Закарпаття (1972 р.). Звіти, які представили комісії до Мукачівського єпархіального управління показали, що загалом всі новоприєднані приходи Закарпаття були у достатній ступені опрацювані, якщо, де-небудь, й були виявлені певні огріхи, то до їх ліквідації були прийняті відповідні заходи. Згодом партчиновники все ж визнали факт того, що у Мукачівсько-Ужгородській єпархії «на низькому рівні ведеться боротьба із залишками уніатства у православних приходах». Апарат уповноваженого Ради у справах релігій при раді Міністрів УРСР у Закарпатській області звертав увагу на те, що місцевий партійний актив не приділяв належної уваги діяльності католицького та протестантського духовництва, не вивчають їх вплив на віруючих (особливо молодь), не показують який вплив на католиків та реформістів має «західна пропаганда».

70-ті – перша половина 80-х рр. ХХ ст. стали часом масових гонінь віруючих ЄХБ, АСД, п'ятидесятників та ін. Місцева влада намагалася не тільки обмежити діяльність релігійних громад, але й узагалі їх ліквідувати. Окреслений чинник відштовхував віруючих від офіційно зареєстрованих релігійних об'єднань, які перебували під постійним тиском карально-репресивної системи. У середовищі ЄХБ, АСД цей фактор нерідко приводив до переходу віруючих у підпілля та загострення відносини з одновірцями. У Закарпатській та Чернівецькій областях владні структури намагалися не допускати проведення нелегальних молитовних зібрань ЄХБ «розкольників», єговістів, п'ятидесятників. Широко застосовувались заходи адміністративного впливу (для прикладу, у 1980 р. за порушення законодавства про релігійні культу було притягнуто до адміністративної відповідальності трьох представників протестантських громад та однієї православної, у 1981 р. – 15).

Типовий приклад боротьби з релігійністю населення в УРСР 60-х – 80-х рр. ХХ ст. – закриття культової споруди. Впроваджувалася практика руйнування церков. Станом на 1 липня 1981 р. у Закарпатській області не було освоєно 22 культові споруди, серед яких 17 храмів РПЦ, 3 реформістські храми, 2 католицьких костьоли. У 19 храмах продовжувалися молитовні зібрання. Перспективним планом Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Закарпатській області передбачалося у 1981 – 1982 рр. освоїти культові споруди у с. Міжгір'я Міжгірського району, с. Бедевля, с. Добрянське, с. Дубове Тячівського району, с. Цеглівка, с. Комарівці Ужгородського району, с. Петрово Виноградівського району, с. Березово Хустського району. Місцевими державно-партійними органами влади здійснено спроби щодо відібрання у релігійних громад ключів від культових споруд.

У підрозділі 5.3. *«Маніфестована релігійність»* йдеться про релігійні практики православних, католиків, протестантів, іудеїв у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр.

Тиск карально-репресивної системи на віруючих не привів до «затухання» численних конфесій, які у 60-х – 80-х рр. ХХ ст. продовжували функціонувати на Буковині та Закарпатті. Жителі регіону усіх церков та спільнот, за невеликим винятком РПЦ, активно протестували проти антирелігійних заходів партчиновників: писали звернення до республіканських, місцевих державно-партійних органів влади; самовільно відкривали культові споруди; проводили легальні / підпільні богослужіння; не віддавали ключі від церков представникам влади тощо. Місцеві органи влади визнавали, що не дивлячись на те що релігійна обрядовість у населених пунктах регіону залишалася високою, нова громадянська обрядовість впроваджувалася в побут трудящих повільно, обрядові комісії сільрад працювали здебільшого неефективно, нерідко саботуючи ухвали обласних, районних партійних, радянських структур.

Релігійна обрядовість в окремих районах Закарпаття та Буковини залишалася надзвичайно високою. Упродовж 1971 р. у Вижницькому районі Чернівецької області відбулося 773 хрещення, 393 похоронів, у Глибоцькому

районі – 1264 / 597, у Кельменецькому районі – 382 / 300, у Сокирянському районі – 584 / 291, у Путильському районі – 402 / 148. Значним залишався рівень виконання релігійних обрядів у Закарпатті в тих населених пунктах, де діяли реформатські громади. У 1973 – 1975 рр. у Хустському районі Закарпатської області спостерігалась набагато вище середньої в області релігійна обрядовість, зокрема: 1973 р. хрещено 55% новонароджених, вінчалися 38,6% подружніх пар, поховано за релігійними традиціями 66,9% померлих; 1974 р. – 51,1% / 32,2% / 70% відповідно; 1975 р. – 65,5% / 35,5% / 70,4 % відповідно. Район, де факто, став лідером за кількістю заяв з бажанням навчатись у духовних семінаріях: 1972 р. – 8 (загалом в області – 23); 1973 р. – 2 (12); 1974 р. – 7 (17); 1975 р. – 9 (22); 1976 р. – 14 (26). У 1976 р. у Берегівському районі служителями культу на території сільських рад було проведено 58 обрядів хрещень, 6 обрядів вінчань, 37 обрядів похорону; у с. Гать – 48 обрядів хрещень, 8 обрядів вінчань, 19 обрядів похорону; с. Бодолів – 35 обрядів хрещень, 7 обрядів вінчань, 28 обрядів похорону; с. Заставне – 30 обрядів хрещення, 17 обрядів вінчань, 29 обрядів похорону.

Частина виконаних релігійних обрядів, які фіксувалися у звітах державно-партійних органів влади, на Буковині та Закарпатті припадала на підпільне греко-католицьке духовенство. Цікавою була й інша статистика: уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Закарпатській області у 1982 р. виявив десятки населених пунктів (59), в яких православні релігійні громади, які раніше були греко-католицькими, «дотримуються окремих уніатських церковних обрядів».

Релігійна обрядовість у Закарпатській області на початку 1980-х рр. продовжувалася залишатись на рівні 1970-х рр. У першому півріччі 1981 р. було зареєстровано 10841-ну новонароджену дитину, з яких охрещено 2968 немовлят (27,4%), зареєстровано 5883 шлюби, з яких вінчалася 751 подружня пара (12,8%), зареєстровано 5883 смерті (похоронено за релігійним обрядом 3266 осіб або 56,5%). У порівнянні з 1980 роком кардинально ситуація з оглядовістю в області не змінилося.

У Чернівецькій області в багатьох селах у 1970-х рр. на Великдень освячувати паски до храмів приходило близько 40–60% населення. На Великодні свята у православних храмах Закарпаття (1981 р.) були присутні близько 94000 осіб, серед яких 61000 жінок і 32000 чоловіків. Найбільша кількість віруючих РПЦ на Пасхальні свята зафіксована у Рахівському (близько 16000 осіб), Мукачівському (14000 осіб), Хустському (13000 осіб), Тячівському (10000 осіб) районах. Значна кількість віруючих у Закарпатській області збиралася на святкування храмових свят. Для протидії віруючим, до обласних та районних центрів, сіл областей направлялися представники обласних і районних партійних, радянських і комсомольських організацій, органів влади, члени комісій, груп сприяння контролю, працівники апарату уповноважених Ради у справах релігій. Напередодні великих свят у школах і дошкільних навчальних закладах Закарпатської та Чернівецької областей

проводилися різноманітні заходи атеїстичного спрямування – лекції, демонстрації кінофільмів, науково-просвітні конференції.

На початку 1970-х рр. у Закарпатській області активну діяльність проявляли Адвентисти сьомого дня, які дотого ж намагалися «встановити контакти з нелегальними групами адвентистів». Віруючі ЄХБ широко відзначали релігійні свята, використовуючи їх для пропаганди свого віровчення (Різдво, Стрітіння, Пасха, Вознесіння, Трійця, Преображення Господнє, та ін.). У 1970-х – 1980-х рр. не припинялася діяльність єговістів. У Берегівському районі Закарпатської області (1976 р.) доволі активно діяли нелегальні релігійні громади свідків Єгови, зокрема у с. Гать, с. Гараздівка, с. Рафайлово, с. Липове, с. Добросілля та ін.). У процесі «послаблення атеїстичного виховання населення» єговісти з'явилися й в інших населених пунктах. Згідно з інформацією силових структур незареєстровані релігійні громади свідків Єгови систематично проводили збори на квартирах віруючих.

На початку 1980-х рр. у Закарпатській області почастишали випадки самовільного відкриття знятих з реєстрації культових споруд. У с. Сухий Великоберезнянського району віруючі РПЦ поновили діяльність знятої з реєстрації культової споруди, «самовільно її відкривають і організовують у ній молитовні зібрання, Представником апарату Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Закарпатській області встановлено високу релігійність населення у селі – у 1978, 1979, 1980 рр. у цьому населеному пункті народжувалося по п'ять дітей і всі вони були охрещені за релігійним обрядом. Усі померлі також були похоронені за релігійним обрядом. Перевіркою місцевих державно-партійних органів влади встановлено, що у Тячівському районі у 1981 р. у чотирьох знятих з реєстрації культових спорудах у селах Руське Поле, Бедевля, Добрянське, Дубове віруючі РПЦ щонеділі проводять молитовні зібрання без священників. У 1970-х – першій половині 1980-х рр. рр. скарги на дії місцевих державно-партійних органів влади збирали десятки підписів. Поширювалися листи-прохання віруючих на адресу партійних органів.

У **висновках** узагальнено результати дисертаційної роботи.

У дисертаційній роботі розв'язано наукове завдання, яке полягало у всебічному аналізі особливостей церковно-релігійних процесів у західних областях Української РСР у контексті суспільно-політичних, соціокультурних процесів другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр.

Політика радянської держави щодо релігійних організацій упродовж другої половини ХХ ст., за винятком декількох періодів, була безперервним наступом влади на духовні інституції з метою обмеження або заборони їх функціонування. Яскравий приклад у цьому контексті – західноукраїнські області. У порівнянні з довоєнним періодом, розподіл конфесійних прихильностей населення західних областей Української РСР зазнав деяких змін. У західноукраїнському регіоні у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр. легально / нелегально функціонували практично усі релігійні громади, які існували у цей період в Українській РСР. Серед

найпоширеніших конфесій – нелегальні громади УГКЦ, а також лояльні до влади православні та римо-католицькі общини, нелегальні громади адвентистів-реформістів, свідків Єгови, покутників, п'ятидесятників та ін. Особливість західноукраїнських областей – партійно-державні органи влади надавали підтримку РПЦ з метою зменшення впливу греко-католицьких віруючих та так званих «сектантських церков і спільнот».

Незважаючи на перебування у «катакомбах», важливу роль у процесі патріотичного освідомлення населення відіграла УГКЦ. У 1946 р. церква була загнана радянською владою у підпілля, що започаткував нову, трагічну сторінку в її історії. Проте насильницьке возз'єднання з РПЦ не похитнуло віри греко-католиків у можливість відновлення повноцінного функціонування своєї Церкви УРСР, що у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр. привело до загострення державно-церковних відносин у Галичині та Закарпатті. Для протидії поширенню греко-католицизму у західноукраїнському регіоні влада широко використовувала методи пропаганди серед місцевого населення, можливості РПЦ, застосовувала репресії до найактивніших віруючих та священослужителів. Однак, незважаючи на вжиті заходи, уніати не втрачали надії на відновлення функціонування Церкви в УРСР, про що свідчать їх численні листи до партчиновників з вимогами відкрити закриті культові споруди, зареєструвати релігійні громади (формально православні), самовільно захоплені церкви в окремих місцевостях регіону, дотримання греко-католицької релігійної обрядовості, підпільне висвячення духівництва.

У другій половині ХХ ст. в Українській РСР продовжували функціонувати (легально, підпільно) сотні протестантських громад та спільнот, які проводили релігійні зібрання, відвідували молитовні будинки, дотримувалися релігійності ігноруючи радянське законодавство про релігійні культу. Центральні та місцеві органи влади у відповідності до марксистсько-ленінської теорії намагалися не допустити збільшення мережі їх релігійних громад, методами репресій та переслідувань спробували зменшити релігійну активність віруючих.

Релігійний карта західноукраїнських областей не була однорідною. Так, Галичина, а також Закарпаття стали центром відродження УГКЦ в УРСР. Практика показала, що у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Закарпатській областях возз'єднання греко-католицької та православної церков в більшості випадків виявилось формальним. Активні прибічники унії, головним чином священники, які займали керівне становище в ГКЦ, разом із ченцями і черницями відмовилися визнати православну церкву і перенесли свою діяльність у підпілля, отримуючи підтримку населення. Упродовж 1960 – початку 1980-х рр. підпільно висвячувалися священнослужителі, діяли т. зв. «домашні церкви», віруючі таємно сповідалися та здійснювали інші культові обряди, що свідчить про діяльність церкви, яка, однак, не могла бути легального характеру.

Радянська влада проводила масові репресії греко-католицького духовенства, із особливою ненавистю ставилася до мирян, які не відреклися унії. Незважаючи на репресії, греко-католицькі громади у західних областях УРСР, де факто, продовжували функціонувати до часу виходу із підпілля. Один із напрямів боротьби місцевих органів влади із уніатами полягав у негласній підтримці РПЦ у другій половині ХХ ст. Саме Православна церква у цей період зайняла домінуючі позиції в західноукраїнських областях, особливо у традиційно православному Волинському регіоні. Компартія не тільки підтримувала РПЦ, але й активно використовувала її для боротьби із «запроданськими», «неугодними» церквами, що особливо помітно на прикладі Закарпаття. У таких умовах греко-католицькі віруючі часто намагалися несанкціоновано проводити богослужіння, що нерідко приводило до репресій, арештів, накладення значних грошових штрафів.

Значного поширення у західноукраїнських областях набув протестантизм, особливо у Волинському регіоні у формі баптизму та п'ятидесятництва, а також на Львівщині – у формі адвентизму. Період другої половини 60-х – початку 1980-х років став одним із найскладніших для віруючих цих Церков зважаючи на репресії, примусові виселення, арешти, гоніння, переслідування, змушення до прилюдного зречення віри. У цей же час в УРСР функціонувала значна кількість малих за чисельністю релігійних груп, з-поміж яких чи не найбільшою були громада Свідків Єгови. В інформаційних звітах уповноважених Ради у справах релігій, Свідки Єгови входили до категорії «незарєєстрованих і підпільних сект». У досліджуваний період їх релігійні громади набули особливого поширення у Закарпатті, Львівщині, у Волинській і Тернопільській областях. Говорячи про розвиток та діяльність дрібних релігійних течій на території УРСР, необхідно зазначити, що вони становили невід'ємну складову загальної мережі протестантських конфесій. У західних областях УРСР, зокрема, функціонувала релігійна громада менонітів. зафіксовано діяльність Апокаліпсистської Христової церкви, з'являються поодинокі дані про підпільну діяльність таких дрібних релігійних течій, як «червонодраконівці», «суботники». У Чернівецькій областях радянська влада зафіксувала діяльність старообрядців. Більшість віруючих цих конфесій свідомо уникали будь-яких контактів з владою (не визнавали носіння зброї, боялись отримання документів, зокрема паспортів, уникали виборчих процесів тощо).

ЦК КПУ, обкоми західноукраїнських областей намагалися максимально приховати перед громадськістю краю достовірну кількість віруючих, або ж узагалі показували їх відсутність на релігійній карті регіону. Де факто, у західних областях України частка віруючого населення була значно вищою, ніж в СРСР загалом. У 60 – 80-х рр. ХХ ст. у західноукраїнських областях була остаточно сформована мережа підпільних керівних центрів, навчальних закладів, діяльність самвидаву, завуальована система заборонених видів роботи з віруючими. Релігійні переконання у Галичині, Буковині, Закарпатті, Волині, за даними соціологічних досліджень, отриманих безпосередньо від

віруючих людей, були характерними не тільки для пересічних громадян, але й багатьох партчиновників, працівників промислових підприємств. Деякі показники релігійного самовизначення зафіксовані серед працівників шкіл, дошкільних закладів, установ культури, охорони здоров'я та органів сільського державного управління, спеціалістів сільського господарства. Виявлено безліч фактів які свідчать про те, що від релігійних звичаїв і традицій не збирались відмовлятися комсомольці, активісти, а також члени Компартії та профспілкових організацій.

Зростання релігійної свідомості населення, посилення активності греко-католицьких віруючих та духівництва, спроби реєстрації знятих з обліку релігійних громад, самовільні відкриття закритих культових споруд, зменшення впливу атеїстичної пропаганди на місцеве населення – базові чинники, які характеризують державно-церковні відносини у західноукраїнських областях досліджуваного періоду. У період розвинутого соціалізму значні зусилля державно-партійні органи радянської влади докладали до пропаганди атеїзму та боротьби із релігійністю населення. У цьому контексті західноукраїнські області відігравали особливу роль, адже у краї зосереджувалася значна кількість культових споруд, а релігійність населення була значно вищою за офіційні загальнодержавні показники. КПУ проводила конкретні заходи щодо посилення антирелігійної пропаганди у західноукраїнських областях, а також пропаганди переваг радянського способу життя. Діяльність релігійних громад обговорювалася на нарадах уповноважених Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР у областях Західної України, партійних зборах різних рівнів, зборах ідеологічного активу районів, семінарах культпросвітніх працівників, обласних, районних атеїстичних конференціях. Відзначено, що значну увагу Компартія України приділяла ЗМІ, які повинні були б висвітлювати історичні аспекти «антинародної суті уніатства».

У 1960-х – першій половині 1980-х рр. радянські органи влади продовжували цілеспрямовану діяльність щодо припинення функціонування протестантських церков і спільнот. Під особливим наглядом влади перебували віруючі церкви АСД, п'ятидесятники, ЄХБ, свідки Єгови, про що свідчать архівні документи з грифом «таємно». Акцентовану увагу Комітет державної безпеки (КДБ), місцеві уповноважені Ради у справах релігій при Раді Міністрів Української РСР приділяли підпільним громадам тих церков і спільнот, які не бажали виходити із підпілля. Щодо цих віруючих влада застосовувала репресивні заходи, намагалася чинити морально-психологічний тиск та всіляко дискредитувала за допомогою засобів масової інформації (ЗМІ) серед широкого загалу. Однак не зважаючи на вжиті заходи, зокрема спроби поширення атеїстичного світогляду, впровадження радянської обрядовості, серед віруючих-протестантів зафіксовано доволі високий рівень дотримання релігійної обрядовості, а кількість їх релігійних громад у 1960-х – 1980-х рр. не тільки не зменшувалася, але й демонструвала стійку тенденцію до збільшення.

Компартійні документи із грифом «таємно» дозволяють констатувати, що партійно-державні органи влади УРСР у 1960-х – 1980-х рр. не досягли особливих успіхів у питанні контролю за дотриманням законодавства про релігійні культи, особливо у західноукраїнських областях. Окреслену тезу яскраво підтверджують (а) численні листи віруючих до партчиновників з вимогами відкрити закриті культові споруди, зареєструвати ліквідовані / нові релігійні громади, (б) спроби релігійних активістів самовільно відкрити недіючі культові споруди в окремих місцевостях УРСР, (в) впровадження у побут релігійної обрядовості, (г) підпільне висвячення духівництва тощо. З'ясовано, що для протидії поширенню релігійності серед населення республіки КПУ широко використовувала методи атеїстичної пропаганди, застосовувала репресії до найактивніших віруючих та священнослужителів.

Поширена в українській історіографії теза про високий рівень маніфестованої релігійності в західних областях УРСР у досліджуваній період знайшла своє підтвердження після скрупульозного аналізу архівних матеріалів, які стосуються таких історико-етнокультурних регіонів України як Галичина, Волинь, Закарпаття та Буковина. Традиційно у цілому регіоні рівень релігійності був вищим у старших вікових групах, порівняно з молодшими, та серед жінок, порівняно з чоловіками. Основну роль в організації та об'єднанні релігійних громад, не дивлячись на масові закриття культових споруд, відігравали священники, пресвітери. Законодавчі, нормативно-правові акти ставили поза законом не тільки греко-католицьких віруючих, але й цілі напрями в протестантизмі. У таких умовах, духовенство нерідко відхилялося від канонічних правил, спрощувало деякі релігійні обряди (освячення житлових будинків, пасок тощо).

У досліджуваній період першочерговим завданням релігійних громад було намагання виробити таку модель співпраці з владою, яка б дозволила функціонувати в офіційно атеїстичній державі. Виняток – уніати, свідки Єгови, дрібні релігійні групи, які радянсько-партійні органи влади таврували як «зрадників», «ворогів радянського народу». Діяльність лояльних до влади релігійних громад відбувалася на тлі тотального поширення атеїстичного світогляду. До його формування була причетна уся вертикаль радянсько-партійної системи управління – обкоми партії, уповноважені в справах релігій, різноманітні комітети у структурах виконкомів, громадські організації (товариство «Знання»), наукові інституції, музеї атеїзму, соціологічні центри, педагоги та ін. Ці органи влади вели боротьбу із такими «порушеннями» радянського законодавства, як відмови виконання громадських обов'язків в релігійні свята з релігійних мотивів, відмова від участі у виборах, заклики до молитв за «в'язнів совісті», організоване навчання дітей релігії, відмова призовників з родин віруючих приймати військову присягу і брати до рук зброю з релігійних мотивів тощо.

Список опублікованих праць за темою дисертації

Монографії, розділи в колективних монографіях

1. Пуйда Р.Б. Церковно-релігійні процеси в західних областях УРСР у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр.: регіональні особливості. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2021. 304 с.
2. Пуйда Р.Б. Державно-церковні відносини в Українській РСР наприкінці 1970-х – першій половині 1980-х років (на прикладі Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської областей). *Modern historical science: changes and development synergy of research studies: Collective monograph*. Riga: «Baltija Publishing», 2021. S. 203 – 216.
3. Пуйда Р.Б. Конфесійні прихильності населення Закарпаття (друга половина 1960-х – перша половина 1980-х рр.). *Угорсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення* / відп. ред. І.Г. Патер. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2020. С. 194 – 199.

Статті у наукових фахових виданнях

4. Пуйда Р.Б. Історія української культури. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2017. № 1 (17). Т. 3. С. 64 – 69. (збірник наукових статей індексується у міжнародній наукометричній базі Index Copernicus International, Республіка Польща)
5. Пуйда Р.Б. Теоретико-методологічні засади дослідження Українського національно-демократичного об'єднання. *Вісник Прикарпатського університету. Серія «Історія»*. 2014. Вип. 26. С. 122 – 125.
6. Пуйда Р.Б. Суспільні науки як духовне підґрунтя національної ідеї. *Гілея*. 2018. Вип. 10 (158.). Ч. 2. С. 114 – 118. (збірник наукових статей індексується у міжнародній наукометричній базі Index Copernicus International, Республіка Польща).
7. Пуйда Р.Б. Боротьба радянської влади із «залишками уніатства» в Українській РСР на зламі 1970-х – 1980-х рр. *Схід. Історичні науки*. 2021. Том 2. С. 31 – 38. (збірник наукових статей індексується у міжнародній наукометричній базі Index Copernicus International, Республіка Польща)
8. Пуйда Р.Б. Боротьба радянської влади з релігійністю населення в Івано-Франківській області на зламі 70-х – 80-х рр. XX ст. *Virtus*. 2021. Вип. 55. С. 102 – 105.
9. Пуйда Р.Б. Боротьба радянської влади з релігійністю населення у Львівській області на зламі 70-х – 80-х рр. XX ст. *Virtus*. 2021. Вип. 56. С. 78 – 81.
10. Пуйда Р.Б. Державно-церковні відносини в західних областях Української РСР: загальні тенденції, локальні особливості (кінець 1970-х – початок 1980-х рр.). *Літопис Волині*. 2021. Ч. 24. С. 126 – 131.
11. Пуйда Р.Б. Політика радянської влади у релігійній сфері у 60-х – 80-х рр. XX ст.: західні землі Української РСР. *Регіональні студії*. 2021. Вип. 26.

- С. 89 – 96. (збірник наукових статей індексується у міжнародній наукометричній базі Index Copernicus International, Республіка Польща)
12. Пуйда Р.Б. Парламентська діяльність УНДО: погляд сучасників. *Вісник Прикарпатського університету. Серія «Історія»*. 2014. Вип.25. С. 56 – 61.
  13. Пуйда Р.Б. Державно-церковні відносини в західних областях Української РСР: наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр. *Politicus*. 2021. Вип. 4. С. 131 – 135. (збірник наукових статей індексується у міжнародній наукометричній базі Index Copernicus International, Республіка Польща)
  14. Пуйда Р.Б. Руйнування / закриття храмів радянською владою в західних областях Української РСР на зламі 1970-х – 1980-х рр.: масштаби, реакція віруючих. *KELM*. 2021. Vol. 4 (40). S. 43 – 49.
  15. Пуйда Р.Б. Напрями державної політики щодо протестантів Української РСР (60 – 80-і рр. ХХ ст.). *East European science Journal*. 2021. № 72. Vol. 2. S. 154 – 159.
  16. Пуйда Р.Б. Протестантизм в УРСР (друга половина 1960-х – перша половина 1980-х рр.): становище віруючих, боротьба влади з релігійністю. *Гілея*. 2021. Вип. 164. С. 65 – 70. (збірник наукових статей індексується у міжнародній наукометричній базі Index Copernicus International, Республіка Польща)
  17. Пуйда Р.Б. На шляху до легалізації: становище УГКЦ в західних областях УРСР (70-ті – перша половина 80-х рр. ХХ ст.). *Гілея*. 2021. Вип. 165. С. 83 – 87. (збірник наукових статей індексується у міжнародній наукометричній базі Index Copernicus International, Республіка Польща)
  18. Пуйда Р.Б. Українська греко-католицька церква в УРСР: функціонування в умовах радянської дійсності (друга половина 1970-х – перша половина 1980-х рр.). *International science project*. 2021. Vol 43. S. 23–28.
  19. Пуйда Р.Б. Контроль за виконання релігійними громадами законодавства про релігійні культу: досвід Української РСР (70-ті – 80-ті роки ХХ ст.). *Молодий вчений*. 2021. Вип. 8 (96). С. 48 – 53. (збірник наукових статей індексується у міжнародній наукометричній базі Index Copernicus International, Республіка Польща)
  20. Пуйда Р.Б. Активізація віруючих Греко-католицької церкви в Українській РСР у 1970-х – першій половині 1980-х рр.: форми та методи протидії радянської влади. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2021. Вип. 34. С. 202 – 207.
  21. Пуйда Р.Б. Порухення законодавства про релігійні культу в Українській РСР (друга половина 1960-х – перша половина 1980-х рр.): прояви, протидія радянських органів влади. *Сіверянський літопис*. 2021. Вип. 5. С. 104 – 109.
  22. Пуйда Р.Б. Українські політичні організації та громадські товариства на захисті рідної мови в 1919 – 1935 рр. (Станіславський повіт). *Гілея*. 2021. Вип. 161. Ч. 1. С. 134 – 138. (збірник наукових статей індексується у міжнародній наукометричній базі Index Copernicus International, Республіка Польща).

23. Пуйда Р.Б. Боротьба радянської влади з релігійністю населення у Волинській області у 1960-х – першій половині 1980-х рр. *Новітня доба*. 2021. Вип. 9. С. 83 – 88.
24. Пуйда Р.Б. Атеїзм в Українській РСР у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр. XX ст.: теорія, пропаганда, протидія (на прикладі Івано-Франківської області). *Молодий вчений*. 2021. Вип. 9 (97). С. 72 – 75. (збірник наукових статей індексується у міжнародній наукометричній базі Index Copernicus International, Республіка Польща)
- Посібники, науково-методичні праці*
25. Пуйда Р.Б. Методичні рекомендації для денної форми навчання всіх спеціальностей і напрямів підготовки з «Історії української культури». Івано-Франківськ, 2014. 60 с.
26. Мандрик Я.І., Пуйда Р.Б. Історія культури України: посібник (видання друге, доповнене та перероблене). Івано-Франківськ, 2021. 377 с. (Особисто автору належить 25%)
- Статті, які додатково відображають результати дисертації*
27. Пуйда Р.Б. Політика нормалізації Українського національно-демократичного об'єднання (1935 – 1939 рр.). *Вісник Прикарпатського університету. Серія «Історія»*. 2013. Вип. 23 – 24. С. 134 – 138.
28. Пуйда Р.Б. Українське національно-демократичне об'єднання у польському парламенті (1928 – 1939 рр.). *Молодий вчений*. 2014. Вип. 1 (3). С. 78 – 84. (збірник наукових статей індексується у міжнародній наукометричній базі Index Copernicus International, Республіка Польща)
29. Пуйда Р.Б. Історіографія парламентської діяльності УНДО. *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис: До 70-річчя створення Української повстанської армії*. 2013. Ч. 24. С. 208 – 214.
30. Пуйда Р.Б. Українські парламентарі УНДО та їх праця в польському парламенті напередодні Другої Світової війни. *Гілея*. 2014. Вип. 87. С. 72 – 76. (збірник наукових статей індексується у міжнародній наукометричній базі Index Copernicus International, Республіка Польща)
31. Пуйда Р.Б. Стратегія та тактика Українського національно-демократичного об'єднання (1928 – 1938 рр.). *Гілея*. 2014. Вип. 83. С. 94 – 97. (збірник наукових статей індексується у міжнародній наукометричній базі Index Copernicus International, Республіка Польща)
32. Пуйда Р.Б. Методологічні засади формування ідеології Українського національно-демократичного об'єднання в другій половині 1930-х рр. *Гілея*. 2015. Вип. 101. С. 104. – 107. (збірник наукових статей індексується у міжнародній наукометричній базі Index Copernicus International, Республіка Польща)
33. Пуйда Р.Б. Труд представителей Украинского национально-демократического объединения в сейме и сенате Польши. *Studia Warminskie. Wydawnictwo Uniwersytetu Warminsko-Mazurskiego w Olsztynie*. 2015. № 52. S. 97 – 101.

34. Пуйда Р.Б. Політика «умиротворення» Українського національно-демократичного об'єднання. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2018. № 2 (22). С. 90 – 95. (збірник наукових статей індексується у міжнародній наукометричній базі Index Copernicus International, Республіка Польща)

АНОТАЦІЯ

Пуйда Р.Б. Церковно-релігійні процеси в західних областях УРСР у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр.: регіональні особливості. – Кваліфікована наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальностями 07.00.01 – історія України. – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Інститут народознавства НАН України. Львів, 2021.

Проаналізовано особливості церковно-релігійних процесів у західних областях Української РСР у контексті суспільно-політичних, соціокультурних процесів другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. Визначено політико-правовий статус церков та спільнот в Українській РСР, показано географію поширення релігійних громад православного, католицького, протестантського напрямів (визначено причини її зміни, простежено динаміку кількісного складу вірян) у західноукраїнському регіоні у розрізі областей. Комплексно досліджено політику радянських органів влади щодо церков і спільнот, показано її антирелігійний, репресивний характер, з'ясовано кількісний склад, соціально-демографічні характеристики релігійних громад церков та спільнот, які функціонували у західних областях Української РСР. На конкретних прикладах локальної історії досліджено участь віруючих у богослужіннях та відзначенні релігійних свят, простежено роль релігійних обрядів життєвого циклу в житті мешканців Галичини, Буковини, Закарпаття, Волині, у регіональному контексті встановлено дієвість атеїстичної пропаганди місцевих державно-партійних органів влади.

Ключові слова: Церква, УРСР, релігійні громади, віруючі, репресії, державно-церковні відносини, атеїзм.

ANNOTATION

Puyda R.B. Church and religious processes in the western regions of the USSR in the second half of the 1960s – first half of the 1980s: regional features. – Qualified scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the doctor of historical sciences on a specialty 07.00.01 – history of Ukraine. I. Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies NAS of Ukraine, Institute of Ethnology of the NAS of Ukraine. Lviv, 2021.

The study found that the Soviet state's policy toward religious organizations during the second half of the twentieth century, with the exception of a few periods,

was a continuous attack by the authorities on spiritual institutions in order to limit or prohibit their functioning. A striking example in this context is the western Ukrainian regions.

It is shown that one of the first innovations of the CPSU Central Committee in the church-religious sphere in the mid-1960s was a change in the structure of state bodies controlling the religious sphere: the Council for the ROC and the Council for Religious Cults were reorganized into a single body. affairs of religions. Due to this structure, an atheistic worldview spread in society, and the basic principles of church and religious policy were formed. In the conditions of the «imminent victory of communism», the church was treated by the authorities as a relic, one of the main obstacles on the way to this «victory». However, due to the displacement of many denominations common in the western Ukrainian region, the religious sphere became less controlled by the authorities. Anti-religious campaign of the 60's – 80's of the twentieth century. aimed at eliminating visible manifestations of religiosity, was accompanied by the closure of houses of worship, violation of the constitutional rights of believers. Legislative and normative legal acts outlawed not only Greek Catholic believers, but also entire trends in Protestantism. In such circumstances, the clergy often deviated from the canonical rules, simplified some religious rites (consecration of houses, Easter cakes, etc.).

It was established that in the period under study the primary task of religious communities was to try to develop a model of cooperation with the government that would allow to function in an officially atheistic state. The exceptions were Uniates, Jehovah's Witnesses, and small religious groups, which were branded Soviet-party authorities as traitors and enemies of the Soviet people. The activities of religious communities loyal to the government took place against the background of the total spread of the atheistic worldview. The entire vertical of the Soviet-party system of government was involved in its formation: regional committees of the party, commissioners for religious affairs, various committees in executive committees, public organizations (the Knowledge Society), scientific institutions, atheism museums, sociological centers, teachers, and others. These authorities fought against such «violations» of Soviet law as refusals to perform public duties on religious holidays for religious reasons, refusal to participate in elections, calls to pray for «prisoners of conscience», organized education of children of religion, refusal conscripts from the families of believers to take the military oath and take up arms for religious reasons, etc.

It is noted that the Central Committee of the Communist Party, the regional committees of the western Ukrainian regions tried to hide as much as possible from the public of the region a reliable number of believers, or even showed their absence on the religious map of the region. In fact, in the western regions of Ukraine the share of believers was much higher than in the USSR as a whole. Volodymyr Hryhorenko, head of the propaganda and agitation department of the Lviv regional committee of the Communist Party in 1987, estimated the number of believers in the Lviv region at 35-40% of the total population, but in our opinion their number was at least half of the region's population. Thus, in the 60 – 80's of the twentieth century. in the western

Ukrainian oblasts, a network of underground governing centers, educational institutions, samizdat activities, and a veiled system of prohibited types of work with believers was finally formed. However, religious beliefs in the western Ukrainian region, according to opinion polls obtained directly from believers, were characteristic of many industrial and agricultural workers. Slightly lower indicators of religious self-determination were recorded among employees of schools, preschools, cultural institutions, health care and rural government agencies, and agricultural specialists. Many facts have been revealed that Komsomol members, activists, as well as members of the Communist Party and trade unions were not going to abandon religious customs and traditions.

It is shown that the Soviet authorities carried out mass repressions of the Greek Catholic clergy, with a special hatred for the laity who did not renounce the union. Despite the repression, Greek Catholic communities in the western regions of the USSR, in fact, continued to function until they emerged from the underground. One of the directions of the struggle of local authorities against the Uniates was the tacit support of the ROC in the second half of the twentieth century. It was the Orthodox Church during this period that occupied a dominant position in the western Ukrainian regions, especially in the traditionally Orthodox Volyn region. The Communist Party not only supported the ROC, but also actively used it to fight against the «merchant» and «unpleasant» churches, which is especially noticeable in the example of Transcarpathia. In such circumstances, Greek Catholic believers often tried to hold unauthorized worship, which often led to repression, arrests, and the imposition of significant fines.

Key words: Church, USSR, religious communities, believers, state-church relations, religious community.